

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ДЕМОГРАФІЇ ТА СОЦІАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
імені М.В. ПТУХИ

НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ демографічні складові людського розвитку

Умань
Видавець «Сочінський»
2015

УДК 316.42 : 314.18

ББК 60.55

Д 31

Рецензенти:

Ковтун Н.В. — доктор економічних наук, професор,
завідувачка кафедри статистики та демографії Київського
національного університету імені Тараса Шевченка;

Курило І.О. — доктор економічних наук, професор,
завідувачка відділу дослідження демографічних процесів та демографічної по-
літики Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи
Національної академії наук України.

*Затверджено до друку Вченою радою Інституту демографії
та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України
(протокол №10 від 26 червня 2015 року).*

Населення України: демографічні складові людського розвитку / за ред.
Д 31 О.М. Гладуна. — Умань : Видавець «Сочінський», 2015. — 180 с.

ISBN 978-966-304-127-8

Монографія підготовлена колективом фахівців Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України. Мета роботи — всебічно розглянути демографічні складові такого багатогранного поняття як людський розвиток. Демографічні, соціальні та економічні процеси є взаємопов'язаними та взаємообумовленими. Але демографічні процеси є найбільш інерційними та такими, що багато у чому визначають хід усіх інших процесів. У монографії розглядаються такі демографічні складові як народжуваність, смертність, шлюбно-сімейні відносини, міграція.

Монографія призначена для фахівців у галузі демографії, соціальної економіки і соціальної політики, працівників органів державного управління, викладачів, аспірантів, студентів економічних та інших гуманітарних спеціальностей.

УДК 316.42 : 314.18
ББК 60.55

ISBN 978-966-304-127-8

© Інститут демографії та соціальних досліджень
імені М.В. Птухи НАН України, 2015

ЗМІСТ

Передмова	5
<i>Аксьонова С.Ю.</i> Трансформації народжуваності та людський розвиток: діалектика взаємозв'язку	10
<i>Крімер Б.О.</i> Сімейна політика України в сучасних умовах та пріоритети подальшого розвитку	33
<i>Слюсар Л.І.</i> Шлюбно-сімейні процеси у контексті людського розвитку.....	47
<i>Шевчук П.Є.</i> Міжпоколінна диференціація смертності населення України	66
<i>Малиновська О.А.</i> Міграція в інтересах розвитку: активізація міжнародного діалогу та глобальної співпраці	78
<i>Мостова І.О.</i> Міграції населення як фактор розвитку процесів урбанізації	93
<i>Гнатюк Т.О.</i> Вплив міграції на розвиток: міжнародний дискурс та український контекст	115
<i>Думанська В.П.</i> Орієнтири освітньої політики в умовах демографічної кризи	134
<i>Гладун О.М., Хвалинська В.В.</i> Методи багатовимірною статистичного аналізу у демографічних дослідженнях.....	159
Післямова	178

ПЕРЕДМОВА

Стан людського розвитку у наш час є важливою характеристикою розвитку більшості країн світу. Основною метою людського розвитку є стале зростання якості життя всього населення.

У глобальному вимірі елементами концепції людського розвитку є: 1) реалізація базових можливостей; 2) співробітництво; 3) справедливість; 4) сталість; 5) безпека. Групами цінностей та можливостей людини визначені: 1) довге і здорове життя; 2) знання; 3) матеріальні передумови — доступ до ресурсів, необхідних до гідного рівня життя.

Будь-яка концепція набуває конкретних обрисів після отримання певних кількісних оцінок. Відповідно до цінностей, для оцінки стану людського розвитку у кожній країні у глобальному вимірі використовуються три складові:

- довге і здорове життя — середня очікувана тривалість життя при народженні (років);
- освітня, яка складається з двох показників — рівень писемності дорослого населення та частка тих, хто навчається серед населення у віці 6-22 роки;
- економічна — ВВП на одну особу (доларів США з урахуванням паритету купівельної спроможності).

Таким чином, порівняння країн щодо стану людського розвитку відбувається за обмеженим колом показників, що обумовлено необхідністю наявності даних по всіх країнах та забезпечення їх порівнянності. Для вимірювання людського розвитку був розроблений індекс, вперше розрахований у 1990 році.

На рівні ж окремої країни може бути використана своя система показників. Це дає змогу досліджувати людський розвиток з використанням значно більшої кількості показників. В Україні методика таких досліджень була запроваджена у 2001 році, а з 2012 року діє її удосконалений варіант. Якщо у міжнародних порівнян-

нях використовується тільки один демографічний показник — очікувана тривалість життя при народженні, то у діючій національній методиці їх п'ять: сумарний коефіцієнт народжуваності; дитяча смертність; середня очікувана тривалість життя при народженні; ймовірність чоловіків дожити від 20 до 65 років; ймовірність жінок дожити від 20 до 65 років.

Перехід України на ринкові засади функціонування економіки призвів до значних змін у соціальних та економічних процесах. Ці зміни безпосередньо впливають на стан людського розвитку. Дослідження людського розвитку повинне слугувати підґрунтям для розробки соціально-економічної політики та прийняття конкретних управлінських рішень. На жаль, на даний час в Україні наявна недооцінка значущості людського розвитку, особливо її демографічної складової.

Представлені у монографії роботи всебічно розглядають взаємозв'язок різних складових демографічного процесу та людського розвитку.

Перша глава (*С.Ю. Аксьонова*) присвячена дослідженням взаємозв'язку народжуваності та людського розвитку, причому характер цього зв'язку розглядається як такий, що не має однозначного трактування. Він обумовлений станом і тенденціями, які спостерігаються як у процесах народжуваності, так і економічного розвитку. Розглянуті найвагоміші зміни у народжуваності в Україні (перехід до малодітності, трансформація вікової моделі народжуваності, «постаріння» материнства, зміни у структурі народжуваності за черговістю народження, збільшення частки позашлюбних народжень) та їх зв'язок з людським розвитком.

Друга глава (*Б.О. Крімер*) присвячена особливостям сімейної політики на сучасному етапі розвитку України. Розглядається еволюція сімейної політики за останнє десятиріччя та її результати, які полягають збільшенні інтенсивності народжуваності та зміні структури за черговістю народжень. Важливим для України є врахування досвіду країн ЄС щодо сучасних напрямків сімейної політики: благополуччя дітей, гендерна рівність, поєднання зайнятості та сімейного життя; у той час як в Україні головним напрямком є збільшення народжуваності.

У третій главі (*Л.І. Слюсар*) у контексті людського розвитку розглядаються шлюбно-сімейні відносини за двома основними напрямками: сім'я як осередок людського розвитку та виконання основних функцій сім'ї як параметри людського розвитку. Особливе місце посідає дослідження впливу соціальних катастроф і суспільних трансформацій на шлюбно-сімейні процеси. Сучасний стан української сім'ї розглядається крізь призму соціально-економічної трансформацій, які розпочалися з набуттям незалежності і тривають досі. Українське суспільство знаходить більш гнучкі форми шлюбно-сімейної поведінки, адаптовані до реалій, а сім'я відіграє роль компенсатора, який почасти виконує функції інших інститутів, тим самим забезпечуючи безперервність людського розвитку.

Четверта глава (*П.Є. Шевчук*) присвячена ще одній демографічній складовій людського розвитку – смертності з точки зору її диференціації між поколіннями. Досліджено вплив змін у смертності населення в окремі історичні періоди на вікові характеристики смертності та середню тривалість життя реальних поколінь. Перш за все розглядається проблема якості і порівнянності даних про демографічні події в Україні в XIX—XX ст. (вплив територіальних перетворень, дві світові та громадянська війни, неповнота реєстрації, недооблік окремих груп населення, спотворення результатів перепису 1939 р.). Досліджено режим смертності поколінь 1916—1919 рр. та 1933—1934 рр. народження. Результати аналізу міжкогортної нерівності смертності за віковими інтервалами, дали підстави зробити висновок, що вирішальною для міжпоколінної диференціації смертності є більша чи менша кількість соціально-економічних лих, яка припала на долю тієї чи іншої когорти.

Наступні три глави присвячені дослідженню міграції під особливим кутом зору, а саме: міграції як можливості людини сприяти своєму розвитку. П'ята глава (*О.А. Малиновська*) присвячена розгляду міжнародної міграції як елементу людського розвитку у глобальному вимірі. Міжнародна міграція може бути корисною як країні реципієнту, країні донору, так і самій людині. Для кожної сторони вона надає можливість вирішити свої проблеми; за оцінками вигоди від більш вільного переміщення робочої сили переважають вигоди від лібералізації торгівлі. Міграція має значний по-

тенціал для забезпечення розвитку та прогресу. Проте, зростання рівня міжнародної міграції викликає до життя низку проблем, які неможливо вирішити на національному рівні та потребують міжнародних зусиль. Тому постійно зростає роль міжнародних організацій, особливо ООН, у координації та визначення глобальної стратегії вирішення міграційних проблем і використання позитивного потенціалу міграції в інтересах усіх.

У шостій главі (*І.О. Мостова*) розглядається складний і неоднозначний зв'язок між урбанізацією і міграцією. Збільшення чисельності населення міст, зростання їх ролі в житті суспільства відбувалися протягом всієї історії людства. Зараз процес урбанізації триває як у світі в цілому, так і в Україні. Рівень урбанізації доволі різний як по окремих країнах, так і по їх регіонах. Специфіка урбанізації залежить від напрямів міграційних потоків (село-місто, регіон-регіон, країна-країна). У місцях, куди спрямовані міграційні потоки, як правило, вищий рівень оплати праці, краще розвинена соціальна сфера, особливо охорона здоров'я та освіта. Це у комплексі з іншими факторами забезпечує вищий рівень людського розвитку.

У наступній, сьомій, главі (*Т.О. Гнатюк*) досліджується безпосередній вплив міграційних процесів на розвиток. Словосполучення «міграція-розвиток» набуло широкого вжитку і означає позитивний вплив міграції на розвиток. Важливим елементом використання потенціалу міграції для розвитку є співпраця держави зі співвітчизниками за кордоном. На сучасному етапі для України характерна недооцінка ролі міграції у розвитку країни, поширеною є думка про негативний вплив міграції. При цьому недооцінюються як можливості, які надає міграція для розвитку країни, так і потенціал від співробітництва з співвітчизниками за кордоном. Необхідна зміна державного мислення і перехід до розробки програм залучення людського капіталу мігрантів, створення умов для поширення і передання набутих за кордоном знань.

Восьма глава (*В.П. Думанська*) присвячена взаємозв'язку двох складових людського розвитку — освітньої та демографічної. Рівень освіти є вагомим чинником поліпшення здоров'я, підвищення добробуту і покращення якості життя в цілому. Освіченість ак-

тивно впливає на складові відтворення населення. Запропоновані підходи та обґрунтована доцільність використання освітньої політики для поліпшення демографічної ситуації, а також висвітлені виклики та загрози, які можуть спіткати вітчизняну систему освіти внаслідок поглиблення демографічної кризи. Визначені та детально розглянуті три орієнтири розвитку системи освіти в умовах демографічної кризи: підвищення доступності освіти, поліпшення якості освіти, раціональна організація системи освіти. При цьому орієнтири розвитку системи освіти деталізовані по напрямках, для кожного з яких визначені заходи реформування системи освіти задля поліпшення демографічної ситуації та запропоновані соціально-демографічні індикатори їх реалізації.

В останній, дев'ятій, главі (*О.М. Гладун, В.В. Хвалинська*) дослідження демографічної складової людського розвитку проводиться з використанням демографічного районування. Демографічне районування надає можливість виявити взаємозв'язок демографічного та соціально-економічного розвитку певних територій. Результати районування залежать від переліку показників, які при цьому використовуються. Методами кластерного аналізу з використанням дев'яти демографічних характеристик регіонів були виділені п'ять демографічних районів та досліджені зміни в їх складі в динаміці.

Таким чином, наведений у монографії матеріал всебічно та комплексно розкриває різноманітні демографічні складові людського розвитку.

С.Ю. Аксьонова

ТРАНСФОРМАЦІЇ НАРОДЖУВАНOSTІ ТА ЛЮДСЬКИЙ РОЗВИТОК: ДІАЛЕКТИКА ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ

Загальновідомо, що народжуваність — це складний соціально-демографічний феномен, який, з одного боку, має біологічну природу, з іншого — детермінований соціально-економічними процесами. Співвідношення біологічних і соціальних складових детермінації народжуваності змінюється мірою розвитку всього суспільства, його структур, соціальних інститутів, зокрема, інституту шлюбу та сім'ї. Еволюція чинників народжуваності виявляється у постійному зменшенні ролі біологічної детермінанти і підвищенні ролі соціальної регуляції [1, с. 471], що робить правомірною постановку питання про взаємозв'язок народжуваності та людського розвитку, адже останній передбачає «надання людям можливості повністю розвивати свій потенціал, жити продуктивно і творчо в гармонії з їхніми потребами та інтересами» [2, с. 17].

Поняття «розвиток» застосовується насамперед тоді, коли акцентується, що здійснюється перехід не стільки до нового кількісного виміру, скільки до нової якості, при цьому зміни є закономірними, необхідними, а не випадковими. Людський розвиток охоплює збереження і покращання здоров'я, підвищення освітнього рівня, збереження навколишнього середовища і створення соціально-економічних умов, що забезпечували б безпеку і належний рівень життєдіяльності людини, а також можливості для її плідної праці. Такий широкий охоплення різних складових, котрі визначають можливості для реалізації людського потенціалу, зумовлює те, що взаємозв'язки народжуваності та людського розвитку є доволі складними і неоднозначними. До того ж народжуваність одночасно може виступати як чинник, ефект (результат) і ознака (характеристика) людського розвитку.

Складність зв'язків підтверджується ще й тим, що бажана траєкторія змін компонентів людського розвитку може мати наслідком зниження народжуваності. Численні дослідження свідчать, що зростання доходів, зниження смертності взагалі, та особливо зниження смертності немовлят, зростання тривалості життя, підвищення освітнього рівня, підвищення участі жінок у суспільній діяльності, досягнення гендерної рівності — у цілому, позитивні характеристики людського розвитку — одночасно виступають як чинники зниження народжуваності. Обернений зв'язок між змінами у народжуваності і економічним та соціальним розвитком став однією з найбільш підтверджених і загальновизнаних емпіричних закономірностей у соціальних науках [3]. Однак зниження народжуваності в країнах, де не забезпечується навіть просте відтворення населення, ставить під загрозу існування цього населення і його розвиток. Водночас погіршення показників, що синтезуються в індексі людського розвитку, також спричиняє зниження народжуваності — яскравим прикладом є стрімке падіння народжуваності в Україні у 1990-ті роки, у період загострення соціально-економічної кризи. Тим не менше, для розвинутих країн із низьким рівнем народжуваності доцільно було б індекс людського розвитку корегувати на здатність населення країни самовідтворюватися, подібно до того, як була введена поправка на гендерну нерівність. На думку Л.Л. Рибаківського, збільшення тривалості життя населення і стимулювання підвищення народжуваності — це два напрями демографічної політики, що не заміняють один одного. Вчений стверджує, що спроба філософської підміни кількості якістю обертається для країни проблемами у майбутньому [4].

Втім, наявність певної парадоксальності у взаємозв'язку народжуваності та людського розвитку не є унікальною. Деякі дослідники вже звертали увагу на те, що зовні цілком позитивно оцінювані процеси (зростання ВВП, інвестицій в економіку і у людський капітал, нарощування соціального капіталу, посилення соціального захисту та інші) явно ведуть і до суспільно негативних явищ [5, с. 139].

Безперечно, високий рівень народжуваності, як правило, є однією із характеристик країн із низьким рівнем економічного розвитку (табл. 1). Проте низький рівень народжуваності як такий

ще не свідчить про високий рівень розвитку країни. Демографічні чинники (в тому числі й народжуваність) можуть як сприяти економічному зростанню, так й гальмувати цей процес. Їхній вплив у різних країнах і в різні часи завжди опосередковувався функціонуванням системи різних соціальних і політичних інститутів [6]. Тому у дослідженнях взаємозв'язку економічного розвитку і народжуваності необхідно уникати спрощеного підходу, передовсім не сподіватись, що зміни одного компонента (наприклад, зростання середньодушових доходів), обов'язково зумовлюватимуть зміни іншого (як-то зростання рівня народжуваності).

С. Кузнєц зауважував, що зворотний (негативний) взаємозв'язок між валовим продуктом на душу населення (який у цілому відображає економічний розвиток) і загальними коефіцієнтами природного приросту не міг існувати протягом тривалого періоду у ХІХ ст. і на початку ХХ ст., а повинен був виникнути лише після 1930-х років, що здебільшого було зумовлено змінами у різниці між показниками смертності та народжуваності. Однак навіть тоді, коли досить чітко простежувався зворотній зв'язок між показниками народжуваності та економічним зростанням, існували групи країн із майже однаковим доходом у розрахунку на одну особу, але значною диференціацією коефіцієнтів народжуваності [7, с. 149].

На початку ХХІ століття з'явилися ознаки того, що коливання народжуваності мають проциклічний характер, тобто висока народжуваність притаманна покращанню економічної ситуації, а кризові періоди супроводжуються її зниженням. Одним із таких досліджень стала робота Д. Орсал і Дж. Голдстейн (*D. Orsal & J. Goldstein*), в якій за допомогою панельного методу були проаналізовані короткострокові зміни народжуваності та економічних умов у країнах Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) у період 1976—2008 рр. Результати показали прямий зв'язок між народжуваністю і економічним зростанням [8]. Було виявлено, що на сучасному етапі, у порівнянні з ситуацією 30 років тому, економічні умови відіграють важливішу роль у формуванні репродуктивної поведінки, і це, на думку вчених, пов'язано із переходом від сім'ї з одним годувальником до сім'ї з двома годувальниками, основною причиною чого є зниження відносної заробітної плати чоловіків, та заохочення жінок до більшої участі у трудовому житті.

ті. Виявлено також посилення впливу рівня жіночого безробіття на народжуваність.

Таблиця 1. Сумарний показник народжуваності у країнах різного типу у 1955—2010 рр., ‰

Тип країни	1955—1960	1960—1965	1965—1970	1970—1975	1975—1980	1980—1985	1985—1990	1990—1995	1995—2000	2000—2005	2005—2010
Розвинуті країни	2,78	2,66	2,36	2,16	1,93	1,85	1,81	1,66	1,56	1,58	1,66
Країни, що розвиваються (без найменш розвинутих країн)	5,85	5,87	5,83	5,20	4,28	3,87	3,56	3,09	2,76	2,53	2,41
Найменш розвинуті країни	6,60	6,68	6,73	6,71	6,58	6,45	6,15	5,74	5,31	4,85	4,41

Джерело: United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division (2011): World Population Prospects: The 2010 Revision. New York.

Використовуючи дані за період з 1975 по 2008 рр. більше, ніж для 100 країн світу, *М. Myrskylä, Н. Kohler i F. Billari* вказують, що подальше соціально-економічне зростання може переломити тенденцію зниження народжуваності, причому така інверсія виявлена як для умовних, так і реальних поколінь і відбувається головним чином за рахунок збільшення народжуваності у жінок старшого репродуктивного віку [9]. Зворотний зв'язок народжуваності та індексу людського розвитку (ІЛР) спостерігається до рівня 0,80—0,85, але на більш високих рівнях розвитку такий зв'язок змінюється з прямого на обернений (причому, за розрахунками авторів дослідження, це відбувається переважно завдяки змінам у народжуваності жінок у віці старше 30 років).

Myrskylä М. та колеги дійшли ще одного важливого висновку: у країнах із високим рівнем розвитку, але низьким рівнем гендерної рівності, зв'язок між народжуваністю та розвитком (вимірюваного

здоров'ям, доходами і освітою) продовжує бути зворотним, а от у країнах із високим рівнем розвитку та високим рівнем гендерної рівності спостерігається зміна зв'язку на прямий. Так, одним із пояснень вищого, ніж у інших європейських державах, рівня народжуваності в Норвегії є високий рівень «соціальної відповідальності за індивідуальне благополуччя», що супроводжується широким визнанням гендерної рівності [10].

Водночас, не можна заперечувати й тієї обставини, що дітородні наміри значною мірою залежать від матеріального забезпечення (в Україні в опитуваннях щодо чинників, через які відкладається народження дитини або не реалізуються повною мірою дітородні плани, цей фактор утримує першість), і насамперед від очікуваних витрат на дітородження. Мова йде не лише про прямі витрати, пов'язані з утриманням і вихованням дитини (купівля одягу та продуктів харчування, оплата послуг няні, дитячого садка тощо), але й про альтернативні витрати (втрати трудового доходу у зв'язку із необхідністю залишатися вдома із дитиною). Крім того, може бути істотно різним індивідуальне сприйняття переваг (частіше психологічного і емоційного характеру) наявності та виховання дітей у порівнянні з тими задоволеннями, котрі можна було б отримати від альтернативного використання часу і грошей. Зокрема, аналіз зв'язку між оцінкою респондентами матеріального становища їх сім'ї та дітородною установкою для кожної п'ятирічної групи опитаних, проведений за результатами обстежень «Сім'я і сімейні відносини в Україні» (2009 р.) та «Молодь України: спосіб життя та ціннісні орієнтації» (2010 р.), показав, що суб'єктивна оцінка свого фінансового/матеріального становища значно сильніше впливає на дітородні установки, ніж об'єктивна ситуація. За вищої суб'єктивної оцінки рівня життя кількість дітей, яку респонденти планують мати або вже мають, виявилася дещо більшою. Потрібно також враховувати, що взаємозв'язок матеріального фактора і народжуваності для кожної п'ятирічної групи населення репродуктивного віку має свої особливості та потребує диференційованого підходу.

Багато хто з демографів висловлює сумніви щодо можливості підвищення народжуваності лише шляхом покращення умов життя за збереження потреби мати одну—дві дитини [11]. Відомий

російський демограф А.Г. Вишневський пов'язує зменшення народжуваності не з кон'юнктурними коливаннями економічної та політичної ситуації, а з більш глибокими перетвореннями, які охоплюють розширення свободи вибору для чоловіків і жінок, як у сімейній, так й в соціальній області, рівність партнерів у шлюбі, збільшення можливостей контактів між поколіннями, задоволення особистісних потреб, самореалізацію, підвищення можливості та значущості індивідуального права вибору [12, с. 317]. М. Рашевич серед найсуттєвіших факторів низької народжуваності вказує емансипацію, індивідуалізм, зміни становища жінки і дітей у сім'ї, підвищення запитів до якості власного життя і якості життя дітей, ліберальний закон про аборти, доступність контрацепції [13, с. 72]. Кожний із зазначених факторів тією чи іншою мірою може розглядатися як ефект (можливо, побічний ефект) людського розвитку.

Зміни людського розвитку протягом останнього півстоліття «вписуються» в довгострокові тенденції розвитку демографічних процесів. Демографічний перехід, урбанізація, скорочення народжуваності прискорювали позитивні зрушення у тривалості життя і грамотності впродовж цього періоду. Основні чинники цих змін пов'язані з індивідуальними рішеннями та рішеннями на рівні домогосподарств щодо дітонародження і освіти жінок [14].

За умов відносно низької смертності саме народжуваність є головною компонентою відтворення населення, що визначає напрямки еволюції населення та його статеві-вікового складу [1, с. 471]. Зміни у народжуваності впливають на динаміку чисельності працездатного населення. Перепади у чисельності різних поколінь позначаються на кількості пенсіонерів, витратах пенсійного фонду, змінах кількості дітей і студентів, витратах на дошкільну і шкільну освіту, навантаженні викладачів тощо.

Найвагомішими змінами народжуваності в Україні є такі:

- перехід до малодітності,
- трансформація вікової моделі народжуваності та «постарішання» материнства,
- зміни у структурі народжуваності за черговістю народження,
- збільшення частки позашлюбних народжень.

Людський розвиток можна позначити як один із факторів таких змін, і водночас можна простежити вплив зазначених трансформацій на подальший розвиток людини.

Перехід до малодітності. Як за результатами Першого Всеукраїнського перепису населення 2001 р., так і згідно з даними щорічних вибірових обстежень умов життя домогосподарств, найпоширенішим типом домогосподарств з дітьми у віці до 18 років є одnodітні сім'ї. Динамічні порівняння даних переписів населення свідчить, що кількість сімей, які обмежуються наявністю лише однієї дитини, постійно збільшується. Така ж тенденція простежується й за результатами вибірових обстежень. Так, якщо у 2000 р. частка домогосподарств із однією дитиною серед усіх домогосподарств з дітьми становила 61 %, то вже у 2006 р. 65 % домогосподарств з дітьми були одnodітними (30 % — дводітними, 5 % мали у своєму складі трьох і більше дітей) [15], а у 2011 р. одnodітних домогосподарств було вже 75 % (22 % — дводітні сім'ї та 3 % мали у своєму складі трьох і більше дітей) [16].

Народження дітей призводить до зміни структури витрат позавиробничого і вільного часу жінок [17]. Звичайно, із народженням ще однієї дитини у батьків, головним чином у жінок, зростає частка часу, що витрачається на догляд і виховання дітей, виконання домашніх справ, а можливості використання вільного часу на особистісний розвиток, навпаки, зменшуються. У зв'язку з цим перехід до малодітності сприяє певному «вивільненню» жінок для реалізації свого потенціалу. Результати переписів і багатьох вибірових обстежень вказують на зворотний зв'язок освітнього чинника та народжуваності: із підвищенням рівня освіти матерів середня кількість дітей у них зменшується. Зазвичай стверджується, що «продовження навчання (реальність і бажаність) виступає чинником зменшення кількості народжених респондентами дітей» [18]. Однак можна припустити й зворотний вплив: відхід від традицій ранньої шлюбності та раннього початку дітородної діяльності уможливив підвищення освітнього рівня жінок. Перехід до малодітності зумовлює зближення показників дітності жінок різного освітнього рівня у когортах, у яких дітородний період завершується або вже завершився. Натомість спостерігаються розходження у календарі народжень у різних освітніх груп жінок. Порівняно

пізній початок дітонародження у жінок, націлених на отримання високого рівня освіти, супроводжується більш пізнім його завершенням. Високоосвічені жінки завжди були більш чутливими до інновацій, тому практика сімейного планування (особливо, щодо віку народження дітей, інтервалів між народженням дітей першої і другої, другої і третьої і т.д. черговості) швидше увійшла до їхнього життя.

Розвиток і реалізація потенціалу жінки охоплює, поряд з іншим, її професійну діяльність, кар'єрне зростання. Менша кількість дітей у сім'ї дає змогу жінці менше відволікатися від суспільної діяльності, підтримувати і підвищувати кваліфікацію, розвивати здібності, постійно поновлювати знання, підвищувати професіоналізм, а відтак бути конкурентоспроможною на ринку праці та відчувати свою захищеність у цьому напрямі. Однак материнство також є важливою сферою самореалізації жінки, її самоствердження, особистісного росту і самопізнання, адже у кожному суспільстві діти є необхідним компонентом життя особистості, сім'ї [1, с. 472]. Тим не менше у сприйнятті не лише жінок, але й чоловіків, «дітородна» і професійна кар'єри не є такими, що легко і безболісно для жінки можуть замінити одна одну. Так, за даними обстеження «Сім'я і діти, 2008» із твердженням, що «бути домогосподаркою і виховувати дітей — це такий же спосіб реалізувати себе, як і працювати за фахом», не погодилися 43 % опитаних. Респонденти з повною вищою освітою більшою мірою, ніж інші, були налаштовані заперечувати рівнозначність такого вибору (рис. 1).

Нове визначення людського розвитку проголошує, що розвиток людини — це включення у число людських свобод права людини на досягнення цілей, що, на її думку, мають цінність [19, с. 2]. Сучасна молодь в Україні намагається реалізувати себе у багатьох напрямках. У топ-п'ятірку найважливіших цінностей у житті за результатами обстеження молоді у віці 15—34 роки (2010 р.) увійшли *«здоров'я», «сім'я», «матеріальний добробут», «діти»* та *«хороша робота, професійна зайнятість»*, причому розходження між останніми було несуттєвим, а за сумою відповідей *«дуже важливо»* і *«скоріше важливо»* така цінність як *«хороша робота, професійна зайнятість»* навіть випереджала іншу цінність — *«дітей»*. Загалом для молоді кожна із вказаних у анкеті життєвих цінностей вияви-

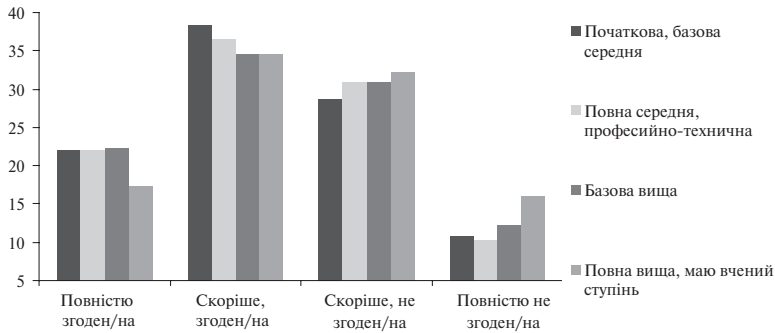

Рис. 1. Розподіл відповідей респондентів із різним рівнем освіти на запитання «Чи згодні Ви, що бути домогосподаркою і виховувати дітей — це такий же спосіб реалізувати себе, як і працювати за фахом?», у % до сукупності опитаних із відповідним рівнем освіти

Джерело: розрахунки за результатами соціально-демографічного обстеження «Сім'я і діти, 2008».

лася тією чи іншою мірою важливою (рис. 2), що скоріше за все пов'язано із усвідомленням тісних зв'язків між усіма цінностями, їх взаємозумовленості та складності відмовитися від якоїсь із них. Так, наявність хорошої роботи, професійної зайнятості не лише сприяють накопиченню людського капіталу завдяки підвищенню рівня кваліфікації, професійної майстерності, засвоєнню нових знань, але й є шляхом для зайняття належної соціальної позиції, покращення добробуту, зростання впевненості у майбутньому, що може позитивно вплинути на дітородні наміри (народити ще одну дитину). А от відсутність перспектив реалізації цілей, які є однаково цінними для людини, може зумовити виникнення внутрішнього конфлікту [20]. Особливої гостроти вони набувають для жінок, які намагаються поєднати материнство і професійну кар'єру [21], а це, у свою чергу, позначається на здоров'ї жінок, сімейних стосунках, на особистій свободі, та, врешті-решт, на людському розвитку загалом.

Людській розвиток є одним із чинників зміни норм, нормативів, мотивів поведінки не лише у площині прийняття рішення

Рис. 2. Думки молоді щодо важливих цінностей у житті, % відповідей «дуже важливо» і «скоріше важливо»

Джерело: розрахунки за результатами соціально-демографічного обстеження «Молодь України, 2010».

щодо кількості дітей у сім'ї, календаря їх народження, але й у сфері виховання, розвитку і навчання дітей. Вплив може бути прямий — прагнення підвищити особистісний рівень освіти веде до відкладання народження дитини, що у кінцевому рахунку може завадити повній реалізації дітородних планів. Однак найчастіше вплив має опосередкований характер — підвищення освітнього рівня може спричинити зміну уявлень щодо належних умов і стилю виховання дітей, а це, у свою чергу, впливатиме на установки щодо кількості дітей, найкращі інтервали між їх народженнями тощо. Як влучно зауважив норвезький дослідник О. Кравдал (*O. Kravdal*), особистості з вищим рівнем освіти, кращим матеріальним достатком можуть відчувати, що вони повинні витратити на кожну дитину більше, ніж інші [10]. Нагадаємо й той факт, що вплив здебільшого може відбуватися через зміни функціонування соціальних інститутів, а також економічну, політичну та екологічну ситуації.

До завдань людського розвитку належить і забезпечення свободи дій, що має важливе значення для формування сучасних ха-

рактистик народжуваності. З огляду на цю особливість, можна припустити, що чим більшим є розходження між бажаною та фактичною кількістю дітей, тим меншим є рівень декларованої людським розвитком свободи. Зважаючи на ту обставину, що здебільшого жінки реалізують свої дітородні плани до 45—49 років (частка народжених дітей у жінок у віці 45 років і старше у загальній сукупності новонароджених утримується на рівні близько 0,05—0,07 %), за допомогою спеціальних вибірових обстежень у міжпереписний період можна виявити розбіжності між кількістю народжених дітей і бажаною кількістю дітей за наявності необхідних умов, тобто підійти до з'ясування питання про те, чи забезпечується в Україні свобода дій у цій площині. За матеріалами обстеження «Сім'я і сімейні відносини, 2009» середня кількість наявних у респондентів дітей (вікова група 45—49 років) становила 1,55 дит., а середня бажана кількість дітей була на рівні 1,86 дит. Тобто, певна частина респондентів не була вільною від тягара різних обставин, що чинили перепони на шляху здійснення «репродуктивних бажань». Найвагомішою перешкодою для народження бажаної кількості дітей у опитуваних зазначеної вікової групи виявилася **недостатність матеріального забезпечення сім'ї**. Оскільки людський розвиток це і створення соціально-економічних умов, котрі забезпечували б належний рівень життєдіяльності людини, неможливість реалізації дітородних намірів через матеріальний чинник може бути індикатором низького рівня людського розвитку в цілому. Про те, що не забезпечується належний рівень життєдіяльності людини, вказує й другий за частотою вибору фактор, через який неможливо мати бажану кількість дітей у сім'ї: **відсутність належних житлових умов**. Занепокоєність кожного п'ятого респондента у віці 45—49 років **неможливістю створення необхідних умов для забезпечення майбутнього дітей** (а по суті відсутністю свобод у цьому напрямі), є причиною вимушеного обмеження кількості дітей у сім'ї і доповнює низку свідчень доволі тісного зв'язку людського розвитку і змін у народжуваності в країні. Втім, людський розвиток передбачає, що кожна людина повинна мати можливості здійснювати життєві стратегії, які сприяють її благополуччю. Життя людини і народжених нею дітей взаємопов'язані: неможливо забезпечити добробут дітей без досягнення особистісного достатку.

Серед наслідків зменшення народжуваності, окрім економічних і демографічних, психологи вказують на моральні, які полягають у розвитку егоїзму у дітей та юнаків, зниженні контактності, комунікабельності та соціальної відповідальності людей; а також етичні наслідки, що виявляють загрозу формування споживацького ставлення до життя [22, с. 84]. Певною мірою ці наслідки негативно позначатимуться на характеристиках індивідів, гальмуватимуть їх розвиток. Ще у 1950-ті роки С. Кузнец відзначав, що зниження народжуваності серед груп населення, які займають вище положення і вирізняються вищим освітнім рівнем, може мати безпосередньо несприятливий ефект, що проявлятиметься у зменшенні у новому поколінні кількості людей, яким сім'я і соціальне становище зможуть забезпечити високий рівень освіти і високу кваліфікацію. Також учений зазначає, що зниження народжуваності може мати позитивні наслідки, якщо це зниження є «необхідним початком процесу відповідного пристосування до економічної модернізації, впровадження більш раціонального ставлення до народження і виховання дітей» [7, с. 149]. Однак тривалий характер пристосування може призвести до різних деформацій генеративної активності (наприклад, зумовити збільшення частки репродуктивно здорових пар, які відмовляються від народження дітей — так званих чайлд-фрі; посилення впевненості, що у сучасних умовах сім'я здатна забезпечити на належному рівні лише одну дитину; переконання, що народжувати дитину можна лише після досягнення високого рівня добробуту тощо). За такої ситуації запроваджуватимуться заходи демографічної політики, які будуть необхідними, але неефективними.

Трансформація вікової моделі народжуваності. Ю.А. Корчак-Чепурківський, описуючи особливості народжуваності жінок наприкінці 1920-х — на початку 1930-х років, вказував на ранній початок їх генеративної діяльності, що було спричинено здебільшого раннім початком подружнього життя. Крива повікової народжуваності 1930 р. демонструє доволі високу інтенсивність цього процесу у жінок як молодого, так і середнього та старшого репродуктивного віку. Перехід до малодітності зумовив зменшення рівнів народжуваності в усіх вікових групах дітородного інтервалу, окрім наймолодшої. В Україні в останні десятиріччя минулого століття

ще зберігалася традиція ранніх шлюбів і раннього початку дітородження, але поряд із цим спостерігалось й раннє завершення дітородної активності (що його відбиває увігнутість кривої народжуваності за 1989 й 2001 рр. у старших вікових групах (рис. 3)).

Орієнтація на малодітну сім'ю позбавляє необхідності починати народжувати дітей у молодому віці. Бажання завершити навчання, здобути освіту, здобути професію і закріпитися на ринку праці вплинули на зміщення початку дітородної діяльності у старші вікові групи. Тож примітною рисою сучасної народжуваності в Україні став так званий процес «постарішання» материнства. Доволі швидкі темпи зростання коефіцієнтів народжуваності у жінок віком 25—39 років протягом останніх десяти років знову змінили траєкторію повікової кривої (із увігнутої на випуклу), й вона стала у цілому більш симетричною (рис. 3).

На думку відомого російського демографа С.В. Захарова, відбувається «пошук оптимальної моделі життєвого циклу людини, що відповідає реаліям сучасного буття, серед яких чільне місце по-

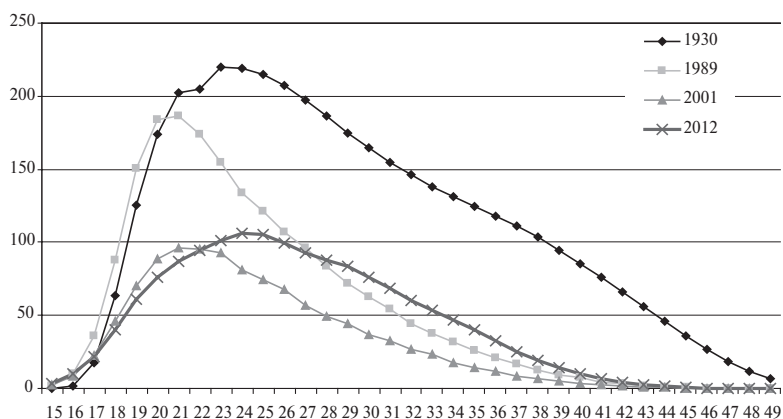

Рис. 3. Повікові коефіцієнти народжуваності жінок в Україні у 1930*, 1989, 2001** та 2012** рр., ‰**

*Джерело: *Корчак-Чепурківський Ю.А. Подружність і народжуваність у жінок УРСР // Демографічні дослідження. — К.: Наук. думка, 1979. — С. 47—76 (с. 56);*

*** розрахунки автора за даними Державної служби статистики.*

сідають високі вимоги до освіти і рівня матеріального добробуту, взаємна участь подружжя у формуванні сімейних доходів і виконання сімейних обов'язків» [23, с. 40]. Однак зіставлення кривих вікової народжуваності в Україні та деяких розвинутих європейських країнах дозволяє припустити, що процес «постарішання» материнства у нашій країні продовжуватиметься й далі. Якщо в Україні найвищі показники інтенсивності дітонародження були у 23—25-річних жінок, то у Франції «пік» народжуваності спостерігався у жінок 29 років, у Норвегії — 30 років, Швеції та Італії — 31 рік, Швейцарії та Іспанії — 32 роки (рис. 4).

«Постарішання» материнства проявляється насамперед у зростанні середнього віку матері на момент народження дитини. Якщо у середині 1990-х рр. цей показник був на рівні 24,5 року, то за даними 2012 р. він піднявся до 27,2 років. Проте порівняння із іншими європейськими країнами показує, що такий показник є одним із найнижчих в Європі, оскільки в Нідерландах, Швеції, Німеччині, Греції, Фінляндії, Норвегії середній вік матері новонародженої дитини перевищує 30 років, а в Іспанії він навіть перетнув 31-річну межу. В Україні у 2012 р. середній вік матері на момент

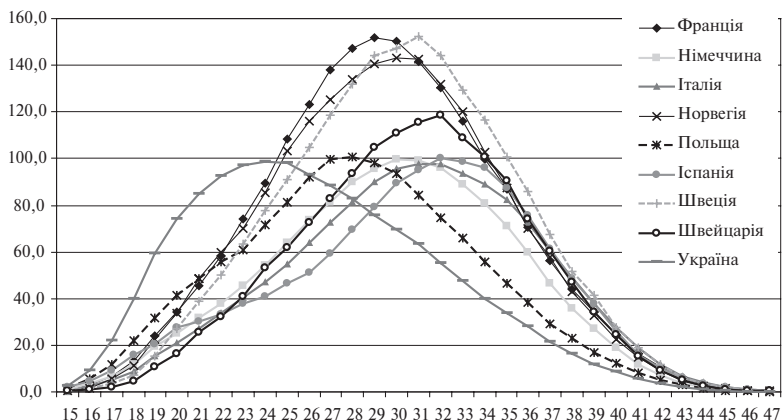

Рис. 4. Повікові коефіцієнти народжуваності в Україні та деяких європейських країнах у 2010 р., на 1000 жінок відповідного віку

Джерело: European Commission, Eurostat, Population, Data, Database. — Режим доступу: <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/population/data/database>

народження першої дитини становив 24,5 років (розрахунки автора можуть відрізнятися від опублікованих даних Державної служби статистики України).

Іншою ілюстрацією «постаріння» материнства є той факт, що за повільного зростання на початку нового тисячоліття (а в деякі роки навіть незначному зменшенні) інтенсивності народжуваності у молодших дітородних групах жінок, рівень народжуваності у жінок середнього і старшого репродуктивного віку невинно зростає, починаючи з 2001 р. Так, у 2012 р. порівняно із 2000 р. інтенсивність народжуваності жінок у віці 35—39 років зросла майже втричі й становила 26,4 ‰. Однак коефіцієнт народжуваності у жінок цієї вікової групи у таких країнах як Італія, Іспанія, Швеція був втричі вищий, ніж в Україні, а в Ірландії він наближається до рівня 100 дітей на кожну 1000 жінок відповідного віку.

Також зростає інтенсивність дітонародження у сучасних жінок віком 40—44 роки, але якщо в Україні наважуються народити дитину у цьому віці лише чотири жінки із кожної тисячі відповідного віку, то у Швеції, Італії таких жінок втричі більше, а в Ірландії коефіцієнт народжуваності у цій віковій групі досягає 22 ‰. Втім, ретроспективний аналіз рівня народжуваності жінок старше 40 років показав, що в Україні значення коефіцієнтів, хоч і значно зросли, але поступаються тим, що мали місце у 1960-і та 1970-і роки минулого століття.

У ході трансформації вікової моделі народжуваності змінюється «внесок» окремих вікових груп у сумарну народжуваність умовних поколінь. Найбільша частка припадає, як і раніше, на 20—24-річних жінок, попри те, що впродовж двох останніх десятиліть їхній внесок до сумарного показника народжуваності помітно зменшився (майже на 30 %). Вплив дітородної активності жінок наймолодшої фертильної групи на сумарну народжуваність також послабився, натомість збільшився внесок жінок віком 25—29 років — він майже наблизився до того, що встановлений для попередньої п'ятирічної вікової групи. В останні десятиліття також зростає вплив жінок середніх і старших репродуктивних груп (рис. 5), але півстоліття тому їхній внесок у сумарну народжуваність був навіть більший, ніж сучасний, і забезпечувався переважно на-

родженнями дітей високих черговостей, тоді як зараз цей внесок збільшується за рахунок народжень дітей «низьких» черговостей.

Серед позитивних моментів материнства у старшому репродуктивному віці насамперед слід назвати вищий рівень відповідальності за дитину/дітей стосовно догляду, виховання, турботу про здоров'я, належну освіту, розвиток. До цього ж можна додати більш виражені здатність і готовність таких матерів поступитися своїми інтересами заради інтересів дитини; більшу впевненість у собі переважно внаслідок досягнення певного соціального статусу, професійного досвіду, кар'єрного зростання; критичніше ставлення до якості послуг, які надаються дітям медичними установами, закладами дошкільної, шкільної та позашкільної освіти. Подружжя у старшому дітородному віці порівняно із молодими краще матеріально забезпечені, найчастіше у них уже вирішені житлові питання. Все зазначене у сукупності створює умови, що сприяють кращому вихованню та розвитку дитини/дітей.

Серед негативних наслідків «постарішання» материнства головними є проблеми незадовільного стану здоров'я як жінок, так

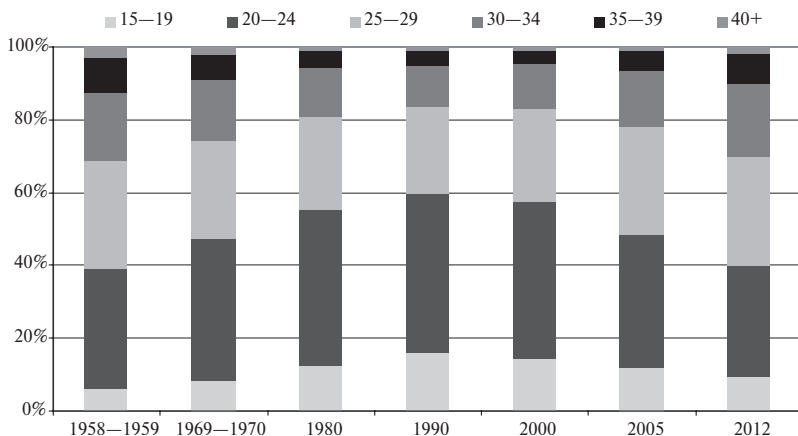

Рис. 5. Внесок окремих вікових груп жінок у сумарну народжуваність в Україні у 1958—1959*, 1969—1970*, 1980, 1990**, 2000**, 2005** і 2012** рр.**

Джерело: * Народное хозяйство Украинской ССР. Юбилейный статистический ежегодник. — К.: Центральное статистическое управление при Совете Министров УССР. — с. 20;

** розрахунки автора за даними Державної служби статистики.

і чоловіків. З віком жінки поступово втрачають репродуктивну функцію (ймовірність виникнення непліддя підвищується у подружжя після 35 років [24]), зростає ризик ускладнень при пологах та виникнення у новонародженого різного роду патологій. Ще сильніше занепокоєння медиків пов'язане зі збільшенням частоти захворювань, які, як правило, не спостерігаються у молодому віці. Водночас для збереження і відновлення здоров'я людини усе вагомішим стає її соціально-економічний статус, що значною мірою залежить від освітнього рівня, професійних надбань, досвіду.

Отже, тенденція «постарішання» материнства не має однозначного впливу на людський розвиток. Підвищення освітнього рівня матері, належне виховання дитини, прагнення батьків створити дітям умови для здобуття у майбутньому гарної освіти, позитивно позначаються не лише на сучасному рівні людського розвитку, а й формують сприятливі передумови для його подальшого підвищення. Водночас проблеми, пов'язані із пізнім материнством, створюють нові виклики медичній сфері.

Вимоги нового часу зумовили необхідність у процесі визначення ІЛР застосовувати показники, що дали б змогу враховувати проблеми гендерної справедливості та бідності. У Звіті щодо людського розвитку за 2010 р. був застосований індекс гендерної нерівності, який враховує три взаємопов'язаних аспекти: ринок праці, розширення прав і можливостей, репродуктивне здоров'я. У свою чергу, репродуктивне здоров'я жінок вимірюється двома показниками: рівнем материнської смертності та коефіцієнтом народжуваності у підлітків. Необхідність включення останнього показника пояснюється тим, що раннє дітонародження супроводжується як ризиком погіршення здоров'я, так й обмеженням майбутніх можливостей.

Зміни у структурі народжуваності за черговістю народження. Попри чутливість черговості народження «до скільки-небудь суттєвих змін в умовах дітородної діяльності населення» [25, с. 108], виявилось, що структура народжених за черговістю народження є близькою до зафіксованої півстоліття тому. Високою часткою у складі новонароджених виділяються первістки: вони становлять майже половину усіх новонароджених; третина належить дітям

другої черговості народження. Найсуттєвіші зміни відбулися у структурах новонароджених за черговістю їх народження в окремих п'ятирічних групах жінок у віці понад 25 років. Так, у 25—29-річних жінок значно збільшилась частка первістків і відповідно зменшилась питома вага народжених третьої та наступних черговостей. У сукупності жінок віком 30—44 роки істотно зросла частка народжених другої черговості. «Втрату» традиції багатодітності ще раз підтверджує зменшення у 2,4 рази частки народжених п'ятої черговості у жінок у віці 40—44 роки, а у жінок самої старшої дитородної групи — у 3,1 рази (табл. 2).

Збільшення частки позашлюбних народжень. Свобода дій передбачає не лише народження тієї кількості дітей, яка є бажаною для конкретної особи, не лише народження дитини будь-якої черговості у тому віці або на тому етапі життєвого циклу, коли це найбільш доцільно для особистості чи сім'ї, але й необов'язковість народження дитини виключно у зареєстрованому шлюбі. Толерантне ставлення до жінок, які не перебувають у шлюбі (ні у зареєстрованому, ні у консенсуальному), і при цьому вирішили народити дитину, допомога цим жінкам у догляді та вихованні дитини/дітей, більше того, надання їм пільг (інколи досить вагомих) можна розглядати як прояв високого рівня розвитку суспільства.

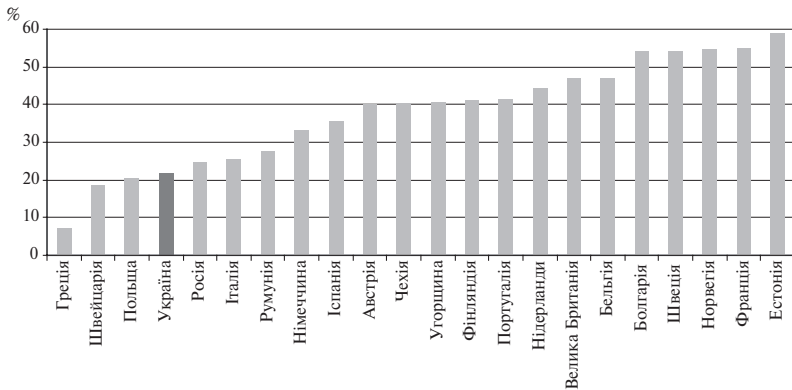

Рис. 6. Частка дітей, народжених поза шлюбом у 2010 р. в Україні та деяких європейських країнах

Норвегія є однією з європейських країн, що має доволі значну частку народжень поза офіційно зареєстрованим шлюбом (рис. 6). Серед пояснень такого явища вказують, що жінки у цій країні не надто бояться «одинокого» материнства, бо мають свої власні ресурси і можуть розраховувати на підтримку з боку держави [10]. Частка позашлюбних народжень у Норвегії у 2010 р. була на рівні 55 %. Майже такий її рівень був у Франції. Надзвичайно високою часткою народжених поза зареєстрованим шлюбом дітей виділялась Естонія — близько 60 % усіх новонароджених. В Україні питома вага дітей, народжених у батьків, які не перебувають у зареєстрованому шлюбі, у 2012 р. становила 21,4 %.

Таблиця 2. Розподіл народжених за порядком народження і віком матері в Україні у 1960 і 2011 роках (у відсотках від загальної кількості народжених)

Вік матері	Роки	Всього народжених	У тому числі за порядком народження				
			перша	друга	третя	четверта	п'ята і більше
Разом	1960	100	47,7	31,0	12,1	4,6	4,6
	2011	100	49,0	35,9	10,0	2,8	2,2
20—24	1960	100	73,2	23,4	2,9	0,4	0,1
	2011	100	70,8	24,0	4,1	0,8	0,2
25—29	1960	100	35,6	44,3	14,7	3,9	1,5
	2011	100	46,0	41,5	8,9	2,3	1,3
30—34	1960	100	20,1	38,2	24,3	10,0	7,4
	2011	100	23,0	51,2	17,1	4,8	3,9
35—39	1960	100	14,3	26,1	24,1	14,4	21,1
	2011	100	14,7	44,2	23,9	8,6	8,6
40—44	1960	100	10,9	16,2	16,4	14,3	42,2
	2011	100	11,1	31,8	27,9	11,7	17,5
45—49	1960	100	5,2	12,5	11,3	12,4	58,6
	2011	100	17,4	26,9	26,4	10,5	18,7

Джерело: показники 1960 р. — Народне господарство Української РСР в 1965 році. — К.: Центральне статистичне управління при Раді Міністрів Української РСР, 1966, с. 34; показники 2010 р. — розрахунки автора за даними Державної служби статистики.

На жаль, офіційна статистика не надає інформацію щодо народження дітей, батьки яких з тих чи інших переконань не бажають реєструвати шлюб. Можна припустити, що певна частина народжених поза шлюбом дітей все ж таки виховуються як матір'ю, так і батьком, а жінка не відчуває себе самотньою, виконуючи важливу соціальну роль матері. Відомий російський психолог С.В. Ковальов ще наприкінці 1980-х рр. зауважував, що навіть найлегковажніший шлюб все ж таки є шлюбом з юридичної точки зору, тобто він являє собою союз, регульований законом, а в умовах, коли моральні регулятори стосунків чоловіків і жінок дають відчутні збої, правова їх регуляція у кінцевому підсумку — єдина можливість хоча б якось забезпечити народжених дітей [22, с. 57]. З огляду на цю думку, зростання частки дітей, народжених поза шлюбом, може відображати або посилення «моральних регуляторів» у суспільстві, або недосконалість (слабкість) правового регулювання сімейних відносин, унаслідок чого навіть за умови офіційно зареєстрованого шлюбу особистість (не лише жінка, а й чоловік) може відчувати таку ж незахищеність і безправність, як і за умови незареєстрованих відносин, але в останньому випадку позбавитися принизливої процедури розлучення.

Таким чином, якщо у певний історичний період людський розвиток супроводжувався зниженням рівня народжуваності, що було спричинене довгостроковим ефектом зміцнення здоров'я й, відповідно, зниженням смертності (насамперед немовлят), швидкого ефекту підвищення освітнього рівня жінок, а також низки інших причин [26, с. 42], то за умов дуже низької народжуваності її подальше зниження становить загрозу розвитку.

Відповідно до концепції людського розвитку необхідно впроваджувати превентивні заходи з «недопущення зубожіння, безробіття, втрати здоров'я» шляхом стимулювання розвитку людей, розширення можливостей прийняття ними доленосних рішень та одночасне посиленням відповідальності за вибір [27, с. 25]. Отже особливої значущості набуває репродуктивний вибір особистості, що стосується насамперед кількості бажаних дітей, періоду їх народження, форми партнерських стосунків, в яких планується народження дитини (офіційно зареєстрований чи незареєстрований шлюб). Здійснюючи такий вибір людина

несе відповідальність не лише за власне життя, але й життя народжених нею дітей.

В Україні спостерігається зменшення внеску у сумарний показник народжуваності жінок молодших дітородних груп та водночас посилюється вплив на сумарну народжуваність жінок віком старше 25 років, що свідчить про певне «постарішання» материнства. Це створює сприятливі умови для покращення освітньої складової людського розвитку, але й зумовлює певні виклики медичній галузі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Социальная политика: Энциклопедический словарь* / Под ред. Н.А. Волгина. — М. : Академический проект, 2005. — 688 с.
2. *Звіт з людського розвитку в Україні за 2008 рік. Людський розвиток і європейський вибір України*. — ПРООН Україна, 2008. — 123 с.
3. *Myrskylä M., Kohler H. & Billari F.* Advances in development reverse fertility declines // *Nature*. — 460, 741—743 (6 August 2009) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.nature.com/nature/journal/v460/n7256/fig_tab/nature08230_F1.html
4. *Рыбаковский Л.Л.* Демографическое развитие России и его доминанты в первой четверти XXI в. // *Народонаселение*. — 2011. — № 3. — С. 4—10.
5. *Бородин Ф.М., Кудрявцев А.С.* Человеческое развитие и человеческие беды // *Мир России*. — 2003. — № 1. — С. 138—182.
6. *Демография* / Под общ. ред. Н.А. Волгина. — М. : Изд-во РАГС, 2003. — 384 с.
7. *Кузнец С.* Демографические аспекты современного экономического роста // *Население и экономика* / Под ред. Волкова А.Г. — М. : Изд-во статистики, 1970. — С. 103—166.
8. *Orsal D., Goldstein J.* The Increasing Importance of Economic Conditions on Fertility // *MPIDR Working Paper WP 2010-014* / Max Planck Institute for Demographic Research, Rostock, Germany. — February 26, 2010.
9. *Myrskylä M., Kohler H. and Billari F.* High Development and Fertility: Fertility at Older Reproductive Ages and Gender quality Explain the Positive Link // *Population Studies Center, University of Pennsylvania, PSC Working Paper Series, PSC 11-06*. — 2011. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: [http:// repository.upenn.edu/psc_working_papers/30](http://repository.upenn.edu/psc_working_papers/30).
10. *Kravdal O.* Why is Fertility in Norway so High? // *Complexity. Interdisciplinary Communications 2006/2007*, Centre for Advanced Study, Oslo, January 2008. — P.

- 66—71 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: [http:// www.cas.uio.no/publications_/complexity.php](http://www.cas.uio.no/publications_/complexity.php)
11. *Демографическая* политика России: от размышлений к действию. Аналитический доклад / Руков. автор. коллект. В.В. Елизаров ; ООН — М., 2008. — 76 с. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: [http:// www.undp.ru/index.phtml-?iso=RU&lid=2&cmd=publications1](http://www.undp.ru/index.phtml-?iso=RU&lid=2&cmd=publications1)
 12. *Вишневский А.Г.* Восток и Запад Европы: разные демографические судьбы // Изб. демограф. труды : в 2-х т. — Т. 2. — М. : Наука, 2005. — 381 с.
 13. *Рашевич М.* Популяционные сценарии будущего объединенной Европы // Социологические исследования. — 2007. — № 12. — С. 69—75.
 14. *Molina G., Purser M.* Human Development Trends since 1970: A Social Convergence Story // United Nations Development Programme. Human Development Reports Research Paper 2010/02. — Р. 53 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: [http:// hdr.undp.org/fr/devhumain/parlons-dh/2010-02/HDRP_2010_02.pdf](http://hdr.undp.org/fr/devhumain/parlons-dh/2010-02/HDRP_2010_02.pdf)
 15. *Соціально-демографічні* характеристики домогосподарств України у 2006 р. // Ukrstat.org: публікація документів Державної Служби Статистики України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: [http:// ukrstat.org/uk/operativ/operativ2006/gdn/sdh/sdh2006.htm](http://ukrstat.org/uk/operativ/operativ2006/gdn/sdh/sdh2006.htm)
 16. *Соціально-демографічні* характеристики домогосподарств України у 2011 р. // Ukrstat.org: публікація документів Державної Служби Статистики України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: [http:// ukrstat.org/uk/operativ/operativ2007/gdn/sdh/arh_sdn.html](http://ukrstat.org/uk/operativ/operativ2007/gdn/sdh/arh_sdn.html)
 17. *Машика Т.О.* Праця жінок по догляду за дітьми та їх вихованню в сім'ї // Демографічні дослідження. — Вип. 9. — К. : Наук. думка, 1985. — С. 15—23.
 18. *Хомра О.У., Чвертко Л.І.* Орієнтація молоді та безробітних на число дітей в сім'ї // Демографічні дослідження. — Вип. 20. — К., 1998. — С. 107—124
 19. *Доклад* о развитии человека 2010. Реальное богатство народов: пути к развитию человека / Пер. с англ.; ПРООН. — М. : Весь Мир, 2010. — 244 с.
 20. *Козырев Г.И.* Может ли внутриличностный конфликт быть кентавр-проблемой? // Социологические исследования. — 2006. — № 12. — С. 122—126.
 21. *Аксьонова С.Ю.* Парадоксальність проблем сучасної дітородної активності в Україні // Демографія та соціальна економіка. — К., 2007. — С. 14—23.
 22. *Ковалев С.В.* Психология современной семьи. — М. : Просвещение, 1988. — 208 с.
 23. *Захаров С.В.* Перспективы изменения модели рождаемости в России // Народонаселение. — 2004. — № 3. — С. 37—45.
 24. *Галаган В.О.* Медико-генетичне консультування в системі генетичного моніторингу населення : автореф. дис. ... д-ра мед. наук / АМН України, Ін-т гігієни та мед. екології ім. О. М. Марзєєва. — К., 2004. — 42 с.

25. *Населення України. Народжуваність в Україні у контексті суспільно-трансформаційних процесів.* — К. : АДЕФ-Україна, 2008. — 288 с.
26. *Человеческое развитие: новое измерение социально-экономического прогресса : Учебное пособие / под общ. ред. проф. В.П. Колесова (экономический факультет МГУ), 2-е изд., дополн. и переработанное.* — М. : Права человека, 2008. — 636 с.
27. *Цілі Розвитку Тисячоліття. Україна — 2010. Національна доповідь* — К. : Міністерство економіки України, 2010. — 107 с.

Б.О. Крімер

СІМЕЙНА ПОЛІТИКА УКРАЇНИ В СУЧАСНИХ УМОВАХ ТА ПРІОРИТЕТИ ПОДАЛЬШОГО РОЗВИТКУ

Упродовж 1990-х років в Україні відбувався значний спад у народжуваності — абсолютна кількість народжених дітей зменшилась майже вдвічі, а сумарний показник народжуваності з 1991 року по 2001 рік знизився з 1,77 до 1,09 дитини на жінку. Після 2001 року зниження народжуваності змінилось стабільним зростанням, яке триває й досі (1,53 дитини на жінку в 2012 році). При цьому відчутно скоротився природний убуток населення, а в декількох регіонах країни спостерігається його природний приріст. Значне зниження народжуваності стало передумовою змін у соціальній політиці держави.

Сімейна політика України останніх років розвивалась як реакція на демографічну кризу й, відповідно, мала чітко визначену пронаталістську орієнтацію — у зростанні показників динаміки народжуваності і вбачається основний її позитивний ефект. Оскільки останнє десятиліття характеризується зростанням народжуваності виникає враження, що пронаталістська сімейна політика в Україні відчутно ефективна. Однак питання щодо впливу саме інструментів сімейної політики (зокрема, виплат при народженні дитини) у це зростання залишається відкритим. Натомість актуалізується питання подальшої еволюції сімейної політики України, зокрема щодо того, якою повинна бути сімейна політика в умовах поступового «пом'якшення» демографічної кризи та розгортання кризи економічної.

Метою дослідження є обґрунтування пріоритетів та напрямів подальшого розвитку сімейної політики України в контексті тенденцій сучасного демографічного розвитку та на основі використання провідного європейського досвіду трансформації сімейної політики.

Еволюція сімейної політики. З 2005 року в Україні встановлено один з найбільших у Європі грант при народженні дитини. У 2008 році розмір цього гранту збільшено, а також здійснено його диференціацію за черговістю народження дитини. З 2011 року ці виплати зросли ще, збільшено термін їх надання, зафіксовано залежність розміру допомоги від прожиткового мінімуму, відповідно він зростає кілька разів упродовж року. Фінансовий інструментарій сімейної політики доповнювала допомога по догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку й ряд спеціалізованих допомог — на дітей самотніми особами, при усиновленні дитини й на дітей, над якими встановлено опіку чи піклування.

Останнє ж реформування, яке мало на меті скорочення бюджетних видатків в умовах економічної кризи, встановило фіксований розмір допомоги при народженні у розмірі 41280 грн, з яких 10320 грн виплачується при народженні, решта рівними частинами впродовж наступних трьох років (860 грн щомісяця). Фактично, зросла допомога при народженні першої дитини й скоротилась при народженні другої, третьої і т. д. дітей. Також ліквідовано допомогу по догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку, яка, проте, була досить незначною — її середній розмір у 2012 році становив 347 грн.

Результати сімейної політики. Безумовно, матеріальна допомога при народженні дитини та в перші роки її життя стала вагомим інструментом соціальної та сімейної політики, що дав можливість позитивно вплинути на матеріальне становище сімей з дітьми.

З точки зору оцінки «якісних» результатів сімейної політики, можна впевнено говорити про позитивні наслідки в подоланні бідності сімей з дітьми. Починаючи з 2005 року спостерігається помітне скорочення рівня бідності домогосподарств з дітьми до трьох років. Роль державної допомоги сім'ям з дітьми у боротьбі з бідністю та майновою нерівністю прослідковується за динамікою внеску цієї допомоги у Джині-коефіцієнт. Починаючи з 2006 року вклад державної допомоги сім'ям з дітьми у послаблення майнової нерівності постійно зростає. Згідно з розрахунками Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи (ІДСД) НАН України, найбільш відчутним цей вплив був у 2010 році, після чер-

гового розширення обсягу виплат (-2%), у 2001 році цей показник становив усього $-0,2\%$.

«Кількісний» вимір ефективності сімейної політики України проявляється в позитивних зрушеннях у демографічних тенденціях й на перший погляд, тут теж спостерігаються помітні досягнення. У короткотривалі періоди після впровадження та нарощування допомоги при народженні дитини відбулись позитивні зміни в динаміці та структурі народжуваності: зросла інтенсивність дітородження та збільшилась частка дітей високих категорій у загальній структурі народжуваності. Ці позитивні тенденції дозволили зменшити депопуляцію та «пом'якшити» демографічну кризу [1, с. 45].

Найбільш відчутне зростання показників інтенсивності народжуваності спостерігалось саме в період між значним зростанням допомоги при народженні дитини у 2005 році та фінансово-економічною кризою 2008—2009 років, після чого тенденція зростання народжуваності змінилась стабілізацією на відносно високому рівні. Зміни у структурі народжуваності свідчать, що після 2005 року відбулось також відчутне зростання частки других народжень та частки третіх і наступних народжень. Після 2008 року зростання цих показників продовжилось ще активніше, що в умовах домінування орієнтації на дводітну модель батьківства свідчить про більш повну реалізацію дітородних намірів.

Результати соціологічних досліджень ІДСД НАН України 2008, 2009 та 2010 років також свідчать про певний позитивний вплив матеріальної допомоги на дітородні наміри. Частка опитаних, які відзначили вплив матеріальної допомоги на свої дітородні плани, стабільно становить 12—14 %. З них станом на 2010 рік 5,8 % вже народили дитину протягом періоду, що минув з часу запровадження цієї допомоги, 2 % планували народити впродовж 2—3 років [2, с. 76].

Однак погляд на зміни у народжуваності крізь призму показників народжуваності реальних поколінь змушує зі значною обережністю говорити про позитивні зрушення в тенденціях. Динаміка показника вичерпної плідності поколінь (до досягнення ними 40 років) свідчить що, незважаючи на зростання сумарного показ-

ника народжуваності, кожне наступне покоління жінок народжує все меншу кількість дітей (рис. 1). Можливість народжувати після сорокалітнього віку залишається ще тривалий час, але впливу на загальну тенденцію народжуваність жінок віком понад сорок років мати не буде, оскільки питома вага «пізніх» народжень у загальній структурі народжуваності є надзвичайно низькою.

Стабільно знижується підсумкова народжуваність тих поколінь, пік дітородної активності яких припав на 2000-і роки. В поєднанні з трансформацією вікової моделі народжуваності й зростанням народжуваності старших вікових груп це доводить значний внесок змішень у календарі народжень («таймінгу») у зростання поточних показників. Подібним чином пояснюють зростання народжуваності впродовж 2000-х років й ряд європейських вчених, зокрема Т. Фрейка та С. Захаров [3, с. 635].

Незначне зростання народжуваності все ж простежується в короткому часовому інтервалі: покоління 1965—1967 років народження дещо вибиваються з тенденції зниження народжуваності й демонструють незначне зростання показника вичерпної плідності. Свого 40-літнього віку ці покоління досягли в 2005—2007 роках, тобто, саме тоді, коли спостерігався найбільший приріст сумарного показника народжуваності. Слід зауважити, що для покоління сучасних сорокарічних жінок характерним є значний інтергенетичний інтервал між народженнями першої і другої дитини (понад 10 років). Більшість жінок відкладали народження бажаної другої дитини переважно через недостатність матеріального забезпечення і невирішеність житлової проблеми [4, с. 35]. Відповідно, існував достатньо високий ризик відмови від народження бажаної кількості дітей, що спричинило б куди більш значне зниження показника вичерпної плідності.

Існує підґрунтя для історичних аналогій. Активізація проналістської соціальної політики в Радянському Союзі на початку 1980-х років також спричинила відчутне зростання сумарного показника народжуваності й незначне зростання вичерпної плідності (покоління 1957—1961 років народжень). На зростання поточної народжуваності як упродовж 1980-х років, так і 2000-х років, значний вплив мали зрушення у календарі народжень.

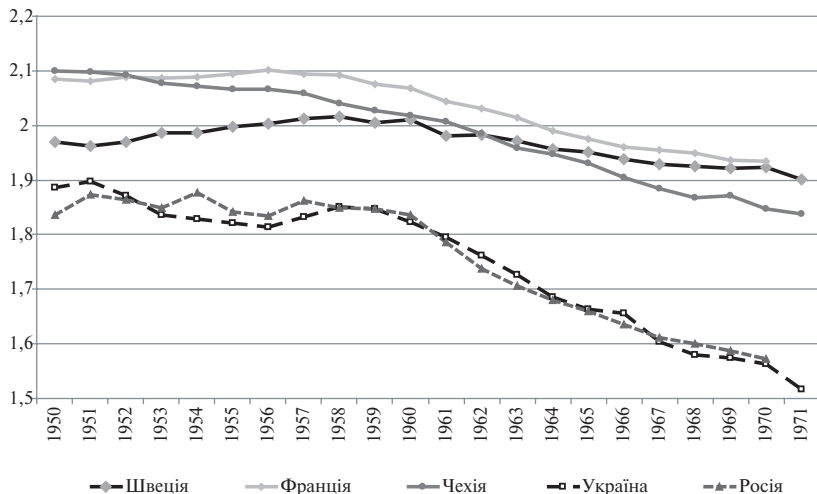

Рис. 1. Динаміка показника вичерпної плідності поколінь до досягнення ними 40 років впродовж 1950—1971 років, (кількість дітей на одну жінку)

*Джерело: Human Fertility Database [Електронний ресурс]. — Режим доступу: [http:// www.humanfertility.org](http://www.humanfertility.org)

Загалом же, сучасна динаміка народжуваності є результатом різних процесів, насамперед — зрушень у дітородних орієнтаціях та календарі народжень під впливом змін у ціннісних орієнтаціях та соціально-економічних чинників. Вплив допомоги при народженні на динаміку показників існує, проте його не варто переоцінювати.

Пріоритети сучасної сімейної політики. Розвиток сімейної політики в Україні впродовж останнього десятиліття відбувався шляхом нарощування розміру допомоги при народженні дитини. Для України й надалі характерними залишаються контраст низького рівня оплати праці з високим рівнем допомоги при народженні дитини, відсутність тривалого фінансового сприяння сім'ям з дітьми, здійснення виплат за принципом повної універсалізації. Загалом, для розвитку системи виплат протягом останніх років більш характерним є нарощування обсягів, ніж розширення періоду виплат, що не можна оцінити позитивно. Інші потенційно можливі

для запровадження інструменти сімейної політики в цей час практично не розвивались.

Соціологічні дослідження дають змогу ідентифікувати головні перешкоди реалізації дітородних орієнтацій населення, що також важливо для формування ефективної сімейної політики країни. В першу чергу перешкодами є рівень оплати праці та житлові проблеми населення. Вирішення цих проблем позитивніше вплине на створення сприятливого середовища для народження дитини й подальшого народження бажаної кількості дітей, ніж збільшення розміру виплат при народженні дитини [5, с. 202].

Певні уявлення щодо варіантів подальшого розвитку сімейної політики в Україні можна отримати, розглядаючи сучасні її трансформації у країнах Європи, де ця галузь соціальної політики розвивається значно довше.

У першу чергу зазначу, що сучасна сімейна політика відходить від суто пронаталістських цілей, приділяючи більшу увагу врівноваженому соціально-економічному розвитку країни, забезпеченню благополуччя сімей з дітьми, реалізації людського потенціалу. Вагомим чинником такої трансформації варто вважати сучасні демографічні тенденції. Понад десять років народжуваність у країнах Європи впевнено зростала. Нехай зростання й відбувається на низькому рівні, проте в поєднанні з низькою смертністю й високою тривалістю життя ймовірність критичних для демографічного розвитку наслідків поступово зменшується. Відлунням цього для сімейної політики стало покращання добробуту вже народжених дітей та їхніх батьків. Зростання народжуваності відбувалось в усіх без виключення країнах Європи, незалежно від їх економічного, суспільного чи геополітичного становища. При цьому країни з більш чіткою політикою сприяння народжуваності мають вищий приріст показників народжуваності.

У сучасних дискусіях щодо мети та напрямів сімейної політики країн ЄС основними визнають три орієнтири: 1) благополуччя дітей, 2) гендерна рівність, 3) поєднання зайнятості та сімейного життя. Їх часто визначають як взаємопов'язані: наприклад доведеним вважають, що можливість поєднання батьками сімейного життя з зайнятістю позитивно впливає на добробут дітей. Крім

того, стверджується, що необхідність подолання низької народжуваності є важливою метою для частини держав Євросоюзу [6].

Перша мета — благополуччя дітей. Європейський Союз розглядає зростання благополуччя дітей та молоді як засіб допомоги молодим поколінням для повнішого розкриття їхнього потенціалу в майбутньому, сприяння максимальному внеску в економічне та соціальне життя суспільства. У першу чергу мова йде про подолання дитячої бідності. Незважаючи на загальний економічний розвиток, ризик бідності для сімей з дітьми є незмінно вищим, ніж для решти населення. Оптимальним шляхом подолання дитячої бідності вважається комплексна стратегія, що поєднує матеріальну підтримку сімей з дітьми, забезпечення зайнятості батьків і надання відповідних послуг по догляду за дитиною, зростання доходів батьків, які працюють.

Друга мета — гендерна рівність — є складовою соціальної та сімейної політики багатьох країн Європи уже тривалий час. Передбачаються недискримінаційні можливості щодо зайнятості, залучення батька до догляду за дитиною, подолання гендерних стереотипів у суспільстві. Недискримінація жінок (насамперед матерів з дітьми) на ринку праці є тим інструментом, що дозволяє сприяти більш повній реалізації репродуктивних настанов.

Третя мета — поєднання сім'ї та зайнятості, є ключовим моментом у боротьбі з бідністю сімей з дітьми. Сприяння зайнятості батьків у поєднанні з матеріальною підтримкою та соціальними послугами — комплексна система подолання дитячої бідності, забезпечення інвестицій у суспільний та економічний розвиток у майбутньому. Показники батьківської інтеграції у ринок праці можуть одночасно слугувати показниками оцінки матеріального становища їхніх дітей, а тому, триває боротьба за поєднання сімейного життя та зайнятості. На сучасному етапі пріоритетами у даному напрямі є розширення гнучкості у наданні відпусток, розвиток системи соціальних послуг по догляду за дитиною, забезпечення сприятливої організації робочого часу та неповної зайнятості, матеріальна підтримка батьків у відпустках. Освіта та зайнятість не повинні спричиняти відмови від народження дітей, оскільки це значно шкодить сталому розвитку країни у майбутньому.

Зростання народжуваності теж згадується як бажаний позитивний наслідок сімейної політики сучасного Євросоюзу, проте саме по собі не є основною метою сімейної політики. Пов'язувати це можна, з одного боку, з уже згаданим стабільним зростанням народжуваності впродовж останнього десятиліття, з іншого — з неможливістю прямо прив'язати ріст народжуваності до заходів сімейної політики, оскільки більшість досліджень говорять про незначний вплив її інструментів на дітородну активність. Сучасні, обумовлені різноманітними чинниками, тенденції народжуваності в країнах Європи не дають можливості говорити про будь-яке значне зростання народжуваності протягом найближчих десятиліть, незалежно від трансформацій сімейної політики.

Організацією економічного співробітництва та розвитку також розроблено рекомендації щодо модернізації сімейної політики в сучасних умовах, спрямованість яких багато в чому збігається з орієнтирами сімейної політики ЄС. Згідно з цими рекомендаціями, матеріальна підтримка сімей з дітьми повинна здійснюватись впродовж тривалого періоду життя дитини (до набуття самостійності). Державні витрати на матеріальну допомогу та соціальні послуги сім'ям з дітьми розглядаються як інвестиції у майбутнє, що дозволяють уникнути значніших витрат у подальші періоди життя людини. Акцентується увага на необхідності забезпеченні зайнятості обох батьків із застосуванням багатьох інструментів (забезпечення доступних якісних послуг по догляду за дитиною, неповної зайнятості, гнучкого робочого графіку, доступності робочих місць), та сприянні гендерній рівності [7].

Найбільш ефективним шляхом вдосконалення інструментів сімейної політики варто вважати застосування випробуваних у інших країнах принципів та механізмів, серед яких далеко не всі потребують значних фінансових витрат. Зокрема, мова йде про перехід від універсальності до вибіркової спрямування сімейної політики, практичним втіленням якої будуть індивідуально орієнтовані системи фінансового сприяння, розвиток тривалого матеріального сприяння сім'ям з дітьми, гнучкість системи відпусток, узгодження режимів роботи дошкільних закладів з потребами батьків, поступовий розвиток індивідуального догляду за дітьми. Уже декілька років в Україні потребує вирішення проблема

нестачі належної кількості закладів сфери соціальних послуг по догляду за дітьми, що певним чином обмежує прийняття рішень про народження бажаної кількості дітей. Варто наголосити також на важливості інформаційно-ідеологічних інструментів сімейної політики, якими наразі нехтують в Україні, а також на важливості комплексного підходу до формування сучасної сімейної політики.

Порівнюючи сімейну політику в Україні та Євросоюзі, потрібно зважати на відмінності у стартових умовах її реалізації. Якщо у європейських країнах батьки працюючи забезпечують достойне матеріальне становище сім'ї, отже ведеться боротьба за повернення батьків на ринок праці, поєднання сім'ї та зайнятості, то в Україні один з батьків (і навіть обидва) працюючи часто не можуть гарантувати матеріальний добробут сім'ї та дітей. Ці першочергові проблеми — низький дохід та незабезпеченість належним житлом — заважають народженню бажаної кількості дітей, але при цьому знаходяться у дещо іншій площині, ніж питання, на вирішення яких спрямована сімейна політика. Виходячи з цього, основним пріоритетом подальшого розвитку соціально-економічної політики України повинно стати сприяння можливостям забезпечення сім'ї та дитини батьками, які працюють. І вже в контексті цього потрібно модернізувати інструменти власне сімейної політики.

Необхідно розуміти, що зростання показників народжуваності, навіть за найбільш оптимістичних сценаріїв розвитку подій, не буде значним, оскільки індикатори дітородних установок знаходяться на рівні 1,9—2,0 дитини як для чоловіків, так для у жінок. Отже, очікування зростання, зокрема, сумарного показника народжуваності до рівня 2,0—2,1 дитини на жінку (рівень заміщення поколінь) є необґрунтованими. Проте й можливе зростання на декілька десятих частин значення цього показника за умов депопуляції та демографічної кризи варто розглядати як бажаний результат, що позитивно позначиться на статеві-віковій структурі населення, пом'якшить деякі ризики для економіки країни (зокрема, пенсійної системи). За сучасного розгортання економічної кризи сімейна політика навряд чи сприятиме зростанню народжуваності, проте здатна позитивно вплинути на «пом'якшення» процесу відкладення народження дітей до посткризових часів (з певною ймовірністю відмови від дітонародження).

Отже, для сучасної сімейної політики розвинутих країн характерною є орієнтація на забезпечення благополуччя і достойного майбутнього уже народжених дітей, а не тільки на стимулювання зростання кількості народжень. Подібний підхід також був би корисним при формуванні подальшої сімейної політики України.

Сімейна політика в умовах економічної кризи. У контексті сучасної економічної ситуації в Україні актуальним є досвід змін у сімейній політиці Європи під час фінансово-економічної кризи 2008—2009 років. Уряд України в кризових умовах йде на скорочення соціальних виплат, зокрема сім'ям з дітьми. В кризових умовах в країнах Європи відбувались протилежні зміни: незважаючи на скорочення макроекономічних показників країн, частка витрат на соціальний захист сім'ї та дітей в більшості країн ЄС зростає (рис. 2).

У 2008—2009 роках більшість країн Євросоюзу повідомляли про збільшення витрат на підтримку сімей з дітьми, запровадження нових інструментів підтримки чи розширення кола отримувачів

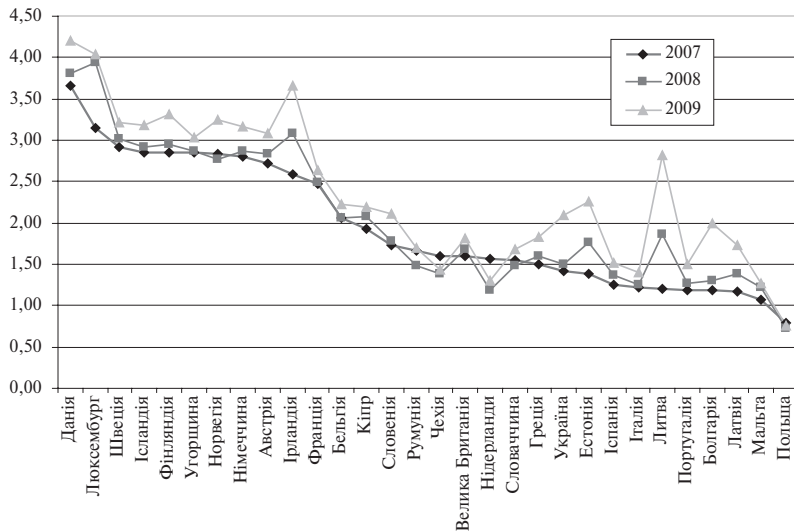

Рис. 2. Витрати на соціальний захист сім'ї та дітей у країнах ЄС та в Україні в період 2007—2009 рр. (у відсотках від ВВП)

*Джерело: Eurostat [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://epp.eurostat.ec.europa.eu>

уже впроваджених пільг. В деяких країнах (Польща, Італія) ухвалено комплексні заходи (пакети) щодо сприяння сім'ям з дітьми. Широко розповсюдженими серед країн Європи стали незначні одноразові виплати сім'ям з дітьми в кризовий період — як універсальні, так і прив'язані до певних життєвих ситуацій (наприклад, початок навчального року). Підтримка сімей з дітьми повсюдно здійснювалась разом з підтримкою населення з низьким рівнем доходу. Для підтримки сімей з дітьми одночасно із прямими платежами також застосовано податкові пільги. Зокрема, знижкою податку на доходи для сімей з низьким рівнем доходу у Франції скористались 4 млн отримувачів. Широко реалізовано надання знижок на певні види продукції, безоплатне постачання необхідних речей, здійснення цільових виплат, надання різноманітних бонусів та ваучерів на різні послуги. Зміни у політиці, як правило, були тимчасові, орієнтовані на кризовий період.

Варто відзначити оперативність ухвалення рішень у періоди кризи з боку урядів країн. Контроль за потребами населення дозволяє надати необхідну допомогу у момент найбільшої в ній потреби, як наслідок — у період загострення економічної кризи здійснюється тимчасове сприяння сім'ям з дітьми.

Скорочення матеріальної підтримки сімей з дітьми в умовах економічної кризи в Україні в 2014 році, окрім зниження обсягів бюджетних витрат, матиме наслідком загострення низку соціальних та демографічних проблем.

З демографічної точки зору, можливий певний негативний вплив поточних змін у політиці на народжуваність. Зростання народжуваності впродовж останнього десятиліття найбільш відчутно відбувалось у старших вікових групах дітородного віку. Це свого роду «відкладені» народження. Нинішня ж кризова ситуація в економіці разом зі скороченням державної підтримки сімей з дітьми може сприяти остаточній відмові від народження дитини матерів саме цих вікових груп. Відмові й відкладенню народження бажаних дітей також сприятиме негативний психологічний настрій, спровокований скороченням державної підтримки в умовах кризи.

На народжуваності негативно позначиться загальна економічна криза, зниження доходів, зростання безробіття, загострення

житлових проблем та нестабільна економічна ситуація. В цьому контексті соціальна допомога є важливим інструментом підтримки сімей з дітьми до того часу, поки економічний розвиток не дозволить батькам долати ці проблеми самостійно.

Важливим аспектом, окрім «кількісного» зниження народжуваності є «якість» народжених дітей, зокрема їх матеріальне становище. Допомога при народженні помітно сприяла подоланню бідності сімей з дітьми. Сім'ї з другою та третьою дитиною мають куди вищий ризик бідності, ніж сім'ї з першою — проте основне скорочення виплат відбулось за рахунок народжених саме цих черговостей. Народження та виховання дітей в умовах бідності в майбутньому може негативно вплинути на розвиток країни, зокрема через зниження якості людського капіталу.

Висновки. Сімейна політика в Україні продемонструвала слабку пронаталістську ефективність — у результаті відбулось незначне зростання підсумкової народжуваності поколінь, народжених наприкінці 1960-х років. Також вдалось сприяти реалізації відкладених народжень, щодо яких існувала ймовірність відмови від реалізації. Зростання народжуваності було дещо більшим, ніж того варто було очікувати без реалізації подібних заходів. Проте, соціальна політика не вплинула кардинально на перебіг процесів народжуваності й у майбутньому значного зростання показників народжуваності незалежно від змін у сімейній політиці не відбудеться.

Серед пріоритетів подальшого розвитку сімейної політики в Україні насамперед має бути забезпечення «якісних» результатів сімейної політики (щодо сучасного та майбутнього благополуччя та розвитку уже народжених дітей), які, на противагу «кількісним», більше залежать від цілеспрямованої державної політики. Обов'язковою складовою подальшого розвитку повинно стати збільшення оплати праці та сприяння зростанню можливостей забезпечення сім'ї та дитини батьками, які працюють.

Необхідним є формування комплексного підходу до інструментарію сімейної політики, який охоплюватиме вирішення житлових проблем населення, розвиток системи соціальних послуг по догляду за дитиною, перехід від універсальності до вибірковості

спрямування інструментів сімейної політики, розвиток індивідуально орієнтованої системи фінансового сприяння, забезпечення більшої гнучкості системи відпусток, узгодження режимів роботи дошкільних закладів з потребами батьків, розвиток системи індивідуального догляду за дітьми, використання інформаційного супроводу сімейної політики.

Серед можливих шляхів оптимізації допомоги в сучасних умовах економічної кризи й скорочення видатків бюджету — поновлення диференціації виплат за черговістю при поточних обсягах виплат, доповнення чи часткова заміна грошових виплат податковими пільгами певним категоріям населення, активний інформаційний супровід дій уряду задля мінімізації негативного психологічного ефекту від скорочення допомоги.

Розвиток сімейної політики України в контексті визначених пріоритетів дозволить створити сприятливіше середовище для народження дитини, що спричинить більш повну реалізацію дітородних орієнтацій, яка позитивно позначиться на динаміці показників народжуваності та демографічній ситуації в країні у цілому.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Крімер Б.О.* Демографічні наслідки запровадження допомоги при народженні дитини // Демографія та соціальна економіка. — 2013. — № 1 (19). — С. 37—47.
2. *Молодь та молодіжна політика в Україні: соціально-демографічні аспекти* / [Е.М. Лібанова, С.Ю. Аксьонова, В.А. Головенько та ін.] ; Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України. — К., 2010. — 248 с.
3. *Frejka T., Zakharov S.* The Apparent Failure of Russia's Pronatalist Family Policies // *Population and Development Review*. — 2013. — № 39 (4). — С. 635—647.
4. *Аксьонова С.Ю.* Особливості народжуваності у жінок середнього віку // Демографія та соціальна економіка. — 2009. — № 2 (12). — С. 28—39.
5. *Сім'я та сімейні відносини в Україні: сучасний стан і тенденції розвитку* / [Е.М. Лібанова, С.Ю. Аксьонова, В.Г. Бялковська та ін.]. — К. : Основа-Принт, 2009. — 248 с.
6. *Henning Lohmann, Frauke H. Peter, Tine Rostgaard, Katharina Spiess.* Towards a Framework for Assessing Family Policies in the EU // *OECD Social, Employment*

and Migration Working Paper [Електронний ресурс] — № 88, 03-Jun-2009. — Режим доступу: http://www.oecd-ilibrary.org/social-issues-migration-health/towards-a-framework-for-assessing-family-policies-in-the-eu_223883627348

7. *Dominic Richardson*. Family policies and poverty reduction in OECD countries [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://undesadspd.org/LinkClick.aspx?fileticket=2Ss1DmiQ7dU%3d&tabid=1555>

Л.І. Слюсар

ШЛЮБНО-СІМЕЙНІ ПРОЦЕСИ У КОНТЕКСТІ ЛЮДСЬКОГО РОЗВИТКУ

Сім'я як осередок людського розвитку: теоретичні засади. Попри всі недоліки і протиріччя сучасної цивілізації, людство поступово рухається шляхом прогресу і гуманізму. Про це свідчить, зокрема, поступова зміна парадигми цивілізаційного прогресу з посиленням домінанти людського розвитку, тобто визнання пріоритетності розвитку людини в інтересах людини та її власними силами [1, с. 5]. Людський розвиток — це зростання людських можливостей, підвищення ролі людини в суспільстві, розширення можливостей вибору способу життя, вільного й водночас відповідального прийняття рішень стосовно своєї долі [2]. Потреба у людському розвитку обумовлена потребою постіндустріального суспільства в новому типі людини — людини-особистості, здатної до постійного оновлення отриманих знань, «виробництва» нових ідей, сприйняття технічних, технологічних та соціальних нововведень, тобто людини освіченої, творчої, вільної, ініціативної.

Людина як соціальна істота «занурена» у мережу соціальних відносин-зв'язків, передовсім у систему сімейних відносин. Сім'я є базовою передумовою функціонування соціуму [3, с. 26] в його сучасному розумінні, первинним та основним осередком суспільства, який забезпечує фізичне та соціокультурне відтворення поколінь людської спільноти. Сім'я забезпечує не тільки формування «фізичного тіла» людської спільноти, соціально оформлюючи прихід людини в цей світ (народження дитини) та її первинну соціалізацію, в сімейній сфері відбувається значна частина життєдіяльності людини, і родинно-сімейні зв'язки в тій чи іншій формі «оточують» людину протягом всього її життя. Їх ліквідація дуже часто означає розірвання й інших соціальних зв'язків, «випадіння» людини із суспільства. Тому розвиток людини «поза межами сім'ї» є лише науковою абстракцією.

Дослідження сім'ї у контексті теорії людського розвитку має два основні напрями, обумовлені її сутністю як багатоаспектного соціального утворення. Сім'я, з однієї сторони, є одним з провідних інститутів, в якому відбувається формування характеристик, здібностей, якостей людини і всього населення, тобто є осередком людського розвитку, з іншої — перебіг шлюбно-сімейних процесів, повнота виконання основних функцій сім'ї є параметрами людського розвитку. Поєднання у дослідженні цих двох напрямів дає змогу «прив'язати» людський розвиток до конкретного соціуму (конкретної громади, спільноти тощо) і поставити питання про створення сприятливого для людського розвитку середовища у практичній площині.

Сім'я є багатофункціональним інститутом, «первинним осередком відтворення нових поколінь» [4, с. 11], в якому формується фундамент фізичного і інтелектуального потенціалу людини. У сім'ї закладається основа продуктивних здібностей людини, тобто того запасу здоров'я, знання, вміння, здібностей, мотивацій, які у сучасній економічній науці отримали назву людського капіталу. Засновники і послідовники теорії людського капіталу визнають значення сім'ї як важливої ланки у процесі його формування, в якій закладаються основи всіх його складових [5; 6, с. 80—88].

У сім'ї відбувається передача новим поколінням надбань духовної культури певної нації та всього людства, формування тієї моделі поведінки і системи цінностей, яку ми називаємо ментальністю, та закладаються основи мотиваційно-ціннісних орієнтацій. У ній формується ставлення до абсолютних, вічних цінностей, що мають загальнолюдський характер і без яких неможливий людський розвиток (доброта, правда, любов, чесність, гідність, справедливість та інші), до національних цінностей (патріотизм, почуття національної гідності), до сімейних цінностей (піклування про дітей, повага до старших, турбота про немічних тощо). У перші роки життя, які дитина проводить у батьківській сім'ї, закладається наріжний камінь її фізичного і психічного здоров'я. Численні дослідження доводять значний вплив сім'ї на подальше ставлення людини до власного здоров'я і соціального оточення: вибір здорового способу життя чи схильність до шкідливих звичок; законслухняність чи схильність до протиправних дій тощо [7, с. 46,

89—92; 8]. Тому кожне суспільство зацікавлене в фізично й соціально здоровій сім'ї, здатній реалізувати свій соціальний потенціал, забезпечити повноцінний людський розвиток.

Суспільство початку ХХІ століття має розгалужену інституціональну структуру, у тому числі систему соціальних інститутів, безпосередньо задіяних у формуванні здібностей-якостей людини починаючи з найбільш ранніх етапів її життя. Однак найбільш відповідальні, не уніфіковані функції соціокультурного «творення» особистості — передача культурних і традиційних цінностей, особливостей ментальності, формування найіндивідуальніших рис особистості — залишаються за сім'єю, і в умовах багатомірного сучасного соціального середовища значно ускладнюються. Крім того, в умовах інтенсифікації соціальних процесів і прискорення ритму життя зростає значення таких унікальних соціально-психологічних функцій сім'ї, як збереження цілісності людської особистості, зняття емоціональної напруги, реалізація найбільш індивідуальних потреб особистості [9, с. 14—16].

Як зазначено вище, стан інституту сім'ї — повнота виконання її основних функцій, відповідність внутрішньосімейних стосунків потребам суспільства, збалансованість шлюбно-сімейних процесів — є важливим індикатором стану людського розвитку. Відтворення сімейного способу життя — потреби у шлюбі, батьківстві, сімейній солідарності як у окремої особистості так і у всього населення та можливість реалізації цих потреб — є важливим показником благополуччя (успішності) певного соціуму. Наявність шлюбу, сім'ї є неодмінною умовою відчуття щастя, задоволення життям, а значить і повноцінного розвитку для більшості населення, що підтверджують численні дослідження [10, с. 104—105; 11, с. 92—94], а щодо позитивного впливу шлюбного життя (перебування у шлюбі) на стан здоров'я, то на більшу тривалість життя осіб, які перебувають у шлюбі, у порівнянні з самотніми звернув увагу ще на початку ХХ століття відомий демограф С. О. Новосельський [12].

З розвитком людства поступово змінюються, «демократизуються» внутрішньосімейні стосунки, тип та характер яких відповідає «запиту» суспільства щодо потреб його економічного і людського розвитку. В аграрному суспільстві жорсткі умови існування

населення (вкрай низьке матеріальне забезпечення, висока смертність, незахищеність перед силами природи та хворобами) потребували «жорсткої» сімейної організації, авторитарної системи лідерства, тож питання про вільний розвиток особистості, гендерну рівність тощо не стояло на часі: для виживання територіальної громади та сім'ї людина повинно була повністю підкоритись їх інтересам («людина для сім'ї») [13, с. 79]. В індустріальному суспільстві почався процес демократизації внутрішньосімейних стосунків, а участь жінки у суспільному виробництві поза межами сім'ї розширила простір її особистого розвитку та можливості самореалізації. Сучасне суспільство початку XXI століття неможливе без усебічного розвитку людини як суб'єкта суспільного життя у всіх його сферах, у тому числі в сім'ї як основному осередку життєдіяльності і відтворення особистості. Цьому відповідає партнерська (демократична) сім'я, де розподіл влади є ситуативним, основою стосунків є взаємоповага, чоловік разом із дружиною бере активну участь у вихованні дітей, розподіл обов'язків є демократичним, хоча певний гендерний розподіл праці у сім'ї має місце.

Реалізація в сім'ї фундаментальних цінностей людського розвитку — справедливості, безпеки, свободи, співробітництва, гендерної рівності, солідарності — є необхідною складовою сучасного прогресивного людського розвитку. Невтручання в особисте життя, вільний вибір людини щодо моделі матримоніальної та репродуктивної поведінки — форми та характеру шлюбно-партнерських стосунків, їх тривалості та часу формування, кількості дітей та віку їх народження тощо — є принциповим моментом щодо прав сучасної людини, її вільного розвитку. Разом з тим в умовах поширення моделі «сім'я для людини, а не людина для сім'ї» загострюється проблема відповідальності за свої вчинки, створення умов для реалізації потреб людського розвитку всіх без виключення членів родини. Вільний вибір одного із членів сім'ї не повинен обмежувати можливості розвитку інших, у тому числі шлюбного партнера, дітей та літніх батьків. Виконання обов'язків щодо інших членів сім'ї, в першу чергу батьківських обов'язків, є необхідною складовою життєдіяльності сім'ї та розвитку її членів.

Побудова суспільства для людей різного віку (саме це завдання стоїть перед людством) неможливо без комфортного існування

в сім'ї представників всіх поколінь: сімейної солідарності, взаємодопомоги, взаємоповаги, турботи, терпимості до всіх членів сім'ї — як осіб найстарших вікових груп, так і дітей та підлітків. Жорстокість, несправедливість, насильство щодо дітей, жінок, старих, немічних у сім'ї є тривожними сигналами: свідченням неблагополуччя соціуму, відсутності суттєвих досягнень у царині людського розвитку, навіть якщо показники рівня життя та освітнього рівня населення є високими.

Зміни історичної конфігурації шлюбно-сімейних процесів під впливом соціальних катастроф і суспільних трансформацій. Сім'ї як базовому багатофункціональному інституту суспільства іманентна значна інституційна автономія, своя логіка розвитку. Разом з тим її розвиток є частиною історичної еволюції людства, тобто «вплетена» в його тканину. Як відтворення населення конкретно-історичної якості здійснюється в усьому просторі суспільного життя [14], так і функціонування та розвиток сім'ї, тобто трансформація внутрішньо-якісної її сутності (функцій, системи відносин), і зовнішньої форми (структури, розміру, типу) взаємопов'язані з усіма сферами життєдіяльності соціуму, обумовлені внутрішніми потребами до самозбереження і відтворення людської спільноти на конкретному етапі історичного розвитку.

Розвиток сім'ї та її функцій у кожному суспільстві є інтегральним результатом структурно-функціональної трансформації сім'ї, особливостей ментальності та шлюбно-сімейних традицій даного населення, а також тих форм суспільної організації, через які проходить конкретне суспільство та його інститути. Різкі повороти в історичному розвитку соціуму — соціальні катастрофи і суспільні трансформації — безпосередньо впливають як на кількісні характеристики шлюбно-сімейної сфери, в першу чергу на динаміку шлюбно-сімейних процесів, так і на внутрішньо-якісну сутність інституту сім'ї (її функції, систему відносин). І чим кардинальніші зміни, що відбуваються в житті суспільства, тим більший їхній вплив на шлюбно-сімейну сферу відтворення населення.

Складний, а подеколи трагічний шлях українського суспільства впродовж XX століття значною мірою вплинув на життєдіяльність сім'ї в країні, трансформовав прояв загальних закономірностей

її розвитку. Штучно прискорена модернізація шлюбно-сімейних відносин у перші десятиліття радянської історії, Голодомор 1930-х років, великі втрати населення та деформація його статеві-вікової структури у роки Другої світової війни, особливості організації суспільного життя в умовах командно-адміністративної економіки «розвиненого соціалізму», і, нарешті, соціально-економічна трансформація у роки незалежності — ці етапи суспільного життя безпосередньо вплинули на шлюбно-сімейні процеси, на структуру, розмір, тип, функції української сім'ї.

Очевидним є негативний вплив на всі параметри відтворення населення таких катастрофічних подій, якими є війни. Ще на початку ХХ століття відомий вчений-демограф О. Новосельський на прикладі прусько-данської (1864), прусько-австрійської (1866), франко-пруської (1870—1871), сербсько-болгарської (1885), російсько-турецької (1877—1878) та російсько-японської (1904—1905) воєн, здійснивши детальний аналіз коефіцієнтів природного руху населення, у тому числі у передвоєнні та повоєнні роки, продемонстрував негативний вплив воєн на динаміку цих коефіцієнтів: зниження рівня шлюбності та народжуваності, підвищення смертності, у тому числі смертності жінок та дитячої смертності [15].

Феномену зниження шлюбності у період війни та її післявоєнному компенсаційному підйому приділили увагу і українські демографи П. Пустоход і М. Трацевський (співробітники Демографічного інституту Української академії наук, який діяв в Україні у 1918—1938 рр.). Вони наводять приклад Сербії часів війни з Туреччиною (1876) і Болгарією (1885) [16, с. 131].

Графічна крива загального коефіцієнту шлюбності населення України за період, коли вона входила до складу Російської імперії і складалась з дев'яти губерній (Волинь, Катеринославщина, Київщина, Поділля, Полтавщина, Таврія, Харківщина, Херсонщина, Чернігівщина)¹ наочно демонструє зниження рівня шлюбності у

¹ Статистичну інформацію стосовно шлюбності населення України за період, коли вона входила до складу Російської імперії, ми маємо з 1867 року завдяки працям Демографічного Інституту Української академії наук, який діяв у 1918—1938 рр. — Матеріали щодо природного руху населення України. Праці Демографічного інституту, том I. під ред. Акад. М. Птухи. — К.: Друкарня Української Академії Наук, 1924. — 92 с.; Матеріали по естественному движению населения Украины 1867—1914 гг. — Харьков: типо-литография им. Фрунзе. — 130 с.

роки воєн: російсько-турецької (1876—1877), російсько-японської (1904—1905) та на початку першої світової війни — 1914 р.

П. Пустоход і М. Трацевський у своїй праці «Шлюбність на Україні», яка містить ґрунтовний аналіз інтенсивності шлюбності як в цілому в Україні, так і по окремих губерніях у цей період, дійшли висновку, що російсько-турецька війна найпотужніше вплинула на зменшення шлюбності на Херсонщині, Таврії та Катеринославщині, тобто у південних губерніях, а загальноукраїнські коефіцієнти через цю війну зменшились на 20—25 %, а через японську війну — приблизно на 15 % [16, с. 143].

Однак «збої» у життєдіяльності і розвитку української людності, викликані цими локальними війнами, не йдуть у порівняння з руйнівним впливом воєн та соціальних катастроф ХХ століття, що відбувались на території України. Роки «просування» радянської влади на територію України (приблизно 1918—1920 рр.) — це період масових людських втрат, спричинених військовими діями, голодом і політичними репресіями, глибока наукова оцінка яких ще чекає на свого дослідника. Відповідно, це роки повної дестабілізації процесів відтворення населення, людського розвитку, у тому числі шлюбно-сімейних процесів. Повернення до мирного життя у подальші роки не принесло стабільності в українську сім'ю, адже 1920-ті роки — це період її «революційного» оновлення, тобто штучно форсованої модернізації, яка через свій неприродний на той час характер спричинила значні проблеми в розвитку і втрати населення країни.

Треба зазначити, що на початку ХХ століття шлюб і сім'я в Україні, як і інші сфери суспільного життя, потребували якісного оновлення, модернізації, у тому числі для формування соціального простору для більш вільного людського розвитку. Однак «революційна перебудова» цих інститутів, тоді започаткована владою, спровокувала процеси, об'єктивних передумов для яких у ті роки ще не було. Відповідно до ідеологічного курсу на побудову « нової соціалістичної сім'ї » була законодавчо вкрай спрощена процедура реєстрації шлюбу та його розірвання, пропагувались нові моральні та соціальні стандарти, традиційна сім'я дискредитувалась як пережиток минулого. Разом зі зміною соціально-економічного середовища це призвело до нестабільності шлюбу, стрімкого зростання

кількості розлучень, які ще на початку XX століття серед українців були рідкісним явищем.

Так, у 1925 р. загальний коефіцієнт розлучуваності (кількість розлучень у розрахунку на 1000 населення) в Україні дорівнював 1,76‰, в той час як у Австрії – 0,84‰, Німеччині – 0,59‰, Франції – 0,50‰, Швеції – 0,29‰ [16, с. 139]. У 1929 р. цей показник дорівнював вже 2,5 ‰, і на той час це був один із найвищих показників у світі. Високий рівень розлучуваності став одним із факторів, який сприяв підвищенню інтенсивності шлюбності, особливо у великих містах. Інтенсивність шлюбності розлучених чоловіків демографи того часу вважали вражаючою: вона у понад сім разів перевищувала шлюбність парубків, а у містах навіть у 9,5 разів. Очевидно, чоловіки здебільшого розлучались, щоб незабаром знову оженились [16, с. 156].

Різке підвищення рівня розлучуваності в умовах існування старої традиційної моделі економічних відносин у сім'ї (чоловік-годувальник і жінка-домогосподарка, яка не має самостійного джерела існування) призвело до загострення проблем стосовно умов життя жінок, які часто залишались без засобів існування, і стосовно дітей, батьки яких розлучились. На той час не існувало тих соціальних і економічних компенсаторів, які дозволяють сучасній жінці залишатись економічно незалежною і самодостатньою після розірвання шлюбу. А форсоване залучення жінок, вивільнених з домашнього господарства, до суспільного виробництва, яке в період екстенсивної індустріалізації потребувало значної кількості робітників, хоча і заклало економічні основи гендерної рівності, однак носило вимушений, а іноді і примусовий характер, отже не може бути позитивно оцінено з позицій людського розвитку.

Негативні тенденції розвитку шлюбу і сім'ї, які з'явились у цей період: нестабільність шлюбу, його легка руйнація навіть за наявності у сім'ї дітей, зменшення цінності родини у житті особистості — стали традиційними для населення впродовж багатьох наступних десятиліть.

У цілому варто зазначити, що форсована штучна модернізація шлюбно-сімейних відносин в умовах відсутності відповідних економічних і соціальних передумов призвела до певних деструктивних

проявів у шлюбно-сімейних процесах, загострення низки соціально-економічних проблем. Однак цей хоч і штучно прискорений, але трансформаційний процес був перерваний катастрофічними подіями — Голодомором 1932—1933 рр., який мав трагічні наслідки для української людності, у тому числі для української сім'ї: мільйони людей загинули, було зруйновано тисячі шлюбів і тисячі сімей. Обвальне зниження шлюбності у ті роки є ще одним свідченням соціально-демографічної катастрофи, яка відбулась у країні, в першу чергу у сільській місцевості. Сільське населення, яке завжди було охоронцем традицій українського народу, в перші десятиріччя «побудови соціалізму» найменше піддалось впливу ідеї «побудови нової соціалістичної сім'ї» та руйнуванню традиційних сімейних цінностей. Однак за 1929—1932 рр. загальний коефіцієнт шлюбності сільського населення знизився удвічі (рис. 1), що свідчить не тільки про зменшення його чисельності, але і про руйнацію нормальної життєдіяльності та розвитку, природних процесів відтворення. Хоча у подальші роки кількість шлюбів дещо зросла, високий шлюбний потенціал сільського населення України було втрачено назавжди.

Голодомор 1932—1933 рр. став соціально-демографічною катастрофою для населення України та української родини, деструктивно змінивши весь процес відтворення населення: «розірвавши» послідовність процесів природного відтворення і людського роз-

Рис. 1. Загальний коефіцієнт шлюбності населення сільської місцевості України у 1927—1938 рр.

витку, зменшивши кількісно і деформувавши якісно демографічний потенціал українського населення, у тому числі шлюбний.

Починаючи з 1930-тих років в Україні, як і на всій території СРСР, почалось «закручування гайок» у всіх сферах суспільного життя, було запроваджено тотальний контроль над усіма сторонами розвитку людини, у тому числі і у сфері приватного, сімейного життя. Держава взяла курс на «зміцнення сім'ї» шляхом запровадження репресивних, каральних заходів: заборона абортів, введення санкцій при розлученні, кримінальна відповідальність за несплату аліментів згідно з постановою ЦВК СРСР та РНК у червні 1936 р., суттєве обмеження свободи розлучень згідно з указом Верховної Ради СРСР у 1944 р. Були здійснені і позитивні кроки щодо матеріальної підтримки сім'ї з дітьми, але партійний та державний контроль над особистим життям, над людським розвитком у шлюбно-сімейній сфері мав тотальний характер протягом усього періоду сталінського режиму. Державі вдалось значно покращити показники офіційної статистики, однак можливості вільного людського розвитку були вкрай обмежені і гострота протиріч розвитку сім'ї в умовах тоталітарного контролю не зменшилась. Стрімке збільшення кількості розлучень після ліквідації законодавчих обмежень щодо розірвання шлюбу у 1965 р. свідчить про те, що протиріччя розвитку сім'ї, в першу чергу шлюбних стосунків та гендерного лідерства (ролей) у внутрішньосімейному житті, в умовах тоталітарного контролю не зменшились, а були «заховані всередину».

Демографічний розвиток населення України, хоча й атиповий в умовах тоталітарного сталінського режиму, був перерваний бурхливими і трагічними подіями другої світової війни, яка по території нашої країни прокотилась як Велика вітчизняна війна 1941—1945 рр. Війна перервала природне відтворення населення України, дестабілізувала всі демографічні процеси, у тому числі шлюбно-сімейні. Великі людські втрати, насамперед чоловіків у найбільш квітучому і продуктивному віці, спотворили статеві-віковий склад населення, змінили його матримоніальну поведінку під впливом повного дисбалансу шлюбного ринку, значної нехватки чоловіків — потенційних наречених. Існують різні оцінки щодо втрат шлюбного потенціалу, поширення безшлюбності серед жінок вна-

слідок дефіциту чоловіків відповідного віку [17, с. 73—78; 18]. Можна впевнено стверджувати, що внаслідок війни шлюбний ринок країни був повністю розбалансований. Однак точно статистично визначити кількість жінок, які не змогли створити сім'ю через ці трагічні події, ми не маємо можливості, оскільки СРСР — єдина з країн-учасниць війни, що провела перепис населення лише у 1959 р. Він, як і перепис 1970 р., не забезпечує дослідників розгорнутою інформацією щодо шлюбного складу жінок. Наступні переписи населення (1979 і 1989) засвідчили, що серед усіх вікових груп жінок найвищим рівнем безшлюбної самотності (ніколи не були у шлюбі) не тільки в Україні, але і в Росії та Білорусії відрізняються когорти 1920—1924 і 1925—1929 років народження, тобто тих вікових когорт, чий найбільш активний шлюбний вік припав на роки війни та перші повоєнні роки. Особливо велика частка жінок цієї когорти залишились «поза межами шлюбу» у сільській місцевості: за даними перепису 1979 р. — 9 %, що на 40 % перевищує показник для жінок 1910—1919 рр. народження і на 25 % — жінок 1930—1939 років народження.

Отже, соціальні катастрофи (війни, депортації, Голодомор) руйнують не тільки природні процеси відтворення населення та людський розвиток, але і шлюбно-сімейні процеси, негативно впливають на всі сторони життєдіяльності та розвитку сім'ї. Однак сім'я як найбільш сталий, традиційний, базовий інститут суспільства є важливим елементом у механізмі самозбереження населення у найскладніші періоди історії, його здатності до саморегуляції та відновлення. Сімейний спосіб життя: сімейна солідарність, взаємодопомога, турбота, обмін діяльністю і матеріальними потоками членів родини — збільшують можливості виживання і подальшого розвитку всіх верств населення. В умовах соціальної нестабільності сім'я виконує функції природного стабілізатора людського розвитку. Після завершення періоду соціальної руйнації відбувається компенсаційний підйом шлюбності, народжуваності, тобто починають діяти механізми відновлення кількості і якості людської спільноти.

Соціальні катастрофи, через які пройшла Україна у ХХ столітті, у тому числі соціальний експеримент щодо побудови «нової соціалістичної сім'ї», трансформували перебіг шлюбно-сімейних

процесів. Розвиток української сім'ї пройшов через колосальні кількісні і якісні втрати, викривлення людського розвитку, однак це не змінило природної сутності сім'ї та сімейного способу життя. Існує думка, що політика штучної модернізації сімейних відносин 1920-х і соціальні катастрофи 1930-х років зруйнували традиційні першооснови сімейного життя [3]. Однак на нашу думку, соціальні катастрофи не знищили сімейний спосіб життя, природну орієнтацію особистості на шлюбне партнерство, батьківство, сімейну солідарність, завдяки чому український народ зберіг свою національну ідентичність, унікальність свого менталітету. Сім'я забезпечила індивідуалізацію формування особистості навіть в умовах репресивного сталінського режиму, в період спроби уніфікації людського розвитку, його повного підкорення (відповідності) ідеологічним догмам «будівництва комунізму». В той час, коли в більшості сфер суспільної свідомості домінувала ідеологічна зашореність (в освіті, науці, мистецтві, праві), саме в сім'ї новим поколінням передавались духовні та культурні традиції українського народу, загальнолюдські та національні цінності, завдяки чому український народ зберіг свою національну ідентичність та унікальність свого менталітету.

Сучасна українська сім'я: неоднозначність процесів та тенденцій розвитку. На початку XXI століття, коли суспільство переходить до принципово нового етапу свого розвитку, заснованого на нових, постіндустріальних принципах соціальної і технологічної організації [19] сім'я залишається первинним осередком відтворення населення, де нові покоління з'являються на світ і відбувається формування першооснови (фундаменту) їх властивостей-якостей як суб'єктів свідомої суспільної діяльності, хоча форма шлюбу і сім'ї зазнає якісних принципових змін. На складному етапі соціально-економічної трансформації, через який проходить українське суспільство, складні й неоднозначні процеси відбуваються в українській сім'ї. Всі протиріччя сучасного етапу розвитку нашого суспільства, всі економічні негаразди і соціальні проблеми «проходять» через українську сім'ю, впливають на кількісні і якісні характеристики її розвитку, на динаміку шлюбно-сімейних процесів. Разом з тим сім'я як природний інститут, який жорстко не залежить від соціально-економічної моделі соціуму, є тим осередком,

який стабілізує відтворення населення, людський розвиток в умовах «перехідного» суспільства.

Зміна принципів організації суспільного життя, яка почалась з моменту набуття Україною незалежності, тобто злам централізовано керованої економіки та відповідної моделі соціуму і рух до ринкової демократичної моделі суспільства, спровокувала у 1990-х роках гостру трансформаційну кризу внаслідок як складності цієї соціально-економічної перебудови суспільства, так і грубих помилок в державному управлінні. Вона поєднала в собі економічну кризу: скорочення валового внутрішнього продукту (за 1990—2000 рр. його обсяг скоротився майже на 60 %), гіперінфляцію, падіння продуктивності праці, безробіття, знецінення робочої сили, різке зниження реальних доходів населення тощо і соціально-демографічну кризу — наростання депопуляції, зростання смертності та зниження тривалості життя, погіршення соціально-професійного складу населення тощо. Неготовність населення прийняти ризику ринкової економіки поєднувалась з розчаруванням через відсутність позитивних зрушень, яких очікували зі здобуттям незалежності. Це період погіршення всіх характеристик людського

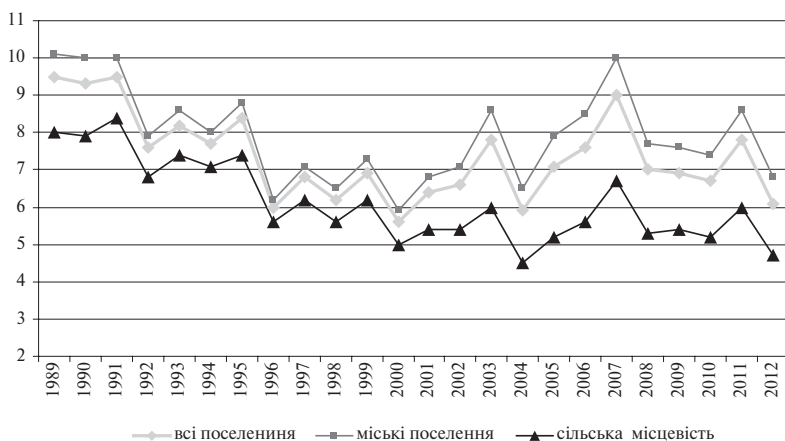

Рис. 2. Загальний коефіцієнт шлюбності (кількість шлюбів на 1000 осіб) в Україні у 1989—2012 рр., %

Джерело: дані Держслужби України.

розвитку [20, с. 8], у тому числі несприятливих тенденцій у шлюбно-сімейних процесах.

У 1990-х роках відбувалось зниження рівня шлюбності населення, який досяг мінімуму у 2000 р. (цей рік як високосний не є типовим, однак якщо порівняти передвисокосні 1991 р. і 1999 р., коли відбувається традиційний підйом шлюбності, то показник знизився з 9,5 до 6,9 шлюбів на 1000 осіб і з 12,1 до 8,6 на 1000 осіб шлюбного віку (рис. 2).

У 1993—1994 рр. спостерігався «сплеск» розлучуваності: у 1993 р. було зареєстровано 222,6 тис. розлучень, тобто 4,3 на 1000 осіб, у 1994 р. — 219,0 тис., тобто 4,2 ‰, що є найвищими показниками за всю історію України (рис. 3).

Після 2000 р. з поступовою економічною стабілізацією життя в країні та адаптацією населення до ринкових умов існування, спостерігаються позитивні тенденції у шлюбній сфері. Відбувається підвищення рівня шлюбності населення (цьому сприяв позитивний вплив структурного фактора [21, с. 54—55], в першу чергу збільшення чисельності шлюбноактивних контингентів молоді за

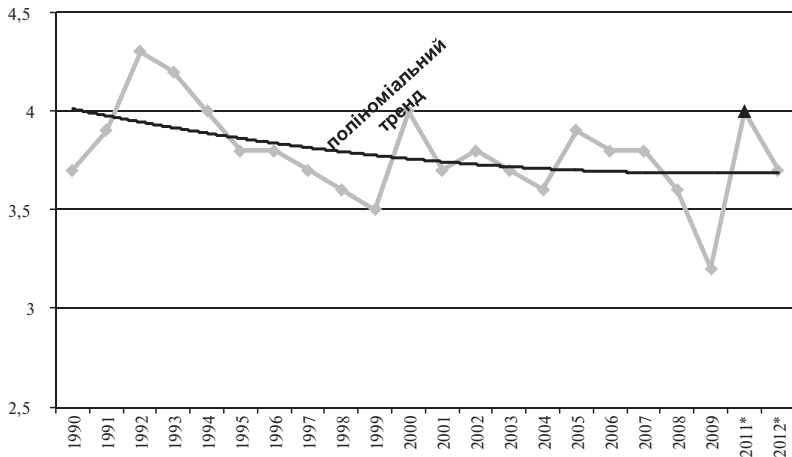

Рис. 3. Загальний коефіцієнт розлучуваності (кількість розлучень на 1000 осіб) в Україні у 1990—2012 рр., ‰

Джерело: дані Держслужби України.

рахунок поколінь, народжених у 1983—1986 рр.). У 2007 р. в країні було зареєстровано 9 шлюбів на 1000 осіб, що є одним із найвищих показників у Європі, «обігнала» Україну лише Білорусія. У подальші роки рівень шлюбності знизився, однак за «європейськими мірками» він залишається високим.

В Україні в останнє десятиріччя спостерігалась позитивна тенденція до зниження рівня розлучуваності: з 4 %о в 2000 р. до 3,2 %о у 2009 р., однак у 2011 р. його рівень різко підвищився (рис. 3). Однак варто враховувати, що динаміка протягом двох останніх років ще потребує додаткового аналізу, оскільки з середини 2010 р. процедура реєстрації розлучень змінена відповідно до Закону України «Про державну реєстрацію актів цивільного стану» від 1 липня 2010 р. № 2398-VI. Внаслідок цих змін дані щодо кількості розлучень за 2010 р. є некоректними і непридатними для аналізу, а дані за 2011 р. вже розраховані відповідно до змін у законодавстві як сума розлучень, зареєстрованих в органах реєстрації громадянського стану, і розлучень, здійснених у судовому порядку за даними Державної судової адміністрації. «Сплеск» розлучуваності у 2011 р., можливо, частково обумовлений юридичним оформленням розлучень парами, шлюб яких розпався у попередні роки. У 2012 р. кількість розлучень знов зменшилась.

Отже, на початку XXI століття «трансформаційний шок» поступово минає, населення України адаптується до нових, хоч часом і несприятливих, ринкових умов життєдіяльності та розвитку, знаходить більш гнучкі форми шлюбно-сімейної поведінки, адаптовані до реалій. Так, поширення незареєстрованого шлюбного партнерства (у більшості випадків це випробувальний етап перед вступом у офіційний шлюб, або повторний шлюб) [22, с. 84; 10, с. 96—104] сприяє зниженню кількості легковажних, непродуманих шлюбів, особливо серед молоді; «гальмування» процесу нуклеаризації сім'ї у сільській місцевості (збільшення середнього розміру домогосподарства; зростання питомої ваги складних сімей, в яких мешкають дві подружні пари) сприяє економічному самозабезпеченню населення, веденню фермерського господарства тощо [23, с. 72—75].

У перехідному суспільстві, а особливо в період загострення соціально-економічної кризи 1990-их років, коли трансформація

низки суспільних інститутів, які забезпечують людський розвиток (інститути освіти, ринок праці тощо) призводить до їх часткової дезорганізації, зростає значення сім'ї як осередку людського розвитку, який перебирає на себе їх функції. Так, значне скорочення у цей період частки дітей, охоплених дитячими дошкільними закладами (з 57 % у 1990 р. до 37 % у 1997 р. і 1998 р.) свідчить про посилення ролі сім'ї у вихованні та розвитку дітей дошкільного віку. Після 2000 р., з появою ознак макроекономічної стабілізації, дошкільна сфера виховання знов стала важливим елементом у системі інститутів людського розвитку, однак сучасний брак місць у дитячих дошкільних закладах компенсується знов таки сімейним вихованням.

Отже, сім'я стає своєрідним компенсатором, що частково «заповнює» прогалини у інституціональному забезпеченні людському розвитку в період соціально-економічної трансформації. Як наголошує відомий дослідник сім'ї Л.В. Чуйко, у перехідному суспільстві в період погіршення умов розвитку населення і зниження його матеріального добробуту спрацьовує перевірений багатолітнім досвідом сімейний механізм виживання і збереження людського життя, посилюється захисна функція сім'ї [24, с. 224, 225, 249], що «посилює тяжіння» населення до сімейних об'єднань. За даними перепису 2001 р., майже 90 % населення України на цей момент проживало у складі сім'ї, і вибіркові соціально демографічні дослідження 2008 р., 2009 і 2010 рр. [10, с. 85—88; 11, с. 74—82; 25, с. 42—50] засвідчили, що частка осіб, які є членами сімейних об'єднань, у країні не зменшується. Сім'ї та дітям належить головне місце в системі життєвих цінностей сучасного українця [11, с. 89—93].

Зростання значення сім'ї як осередку відтворення населення за сучасних умов поєднується з «недовиконанням» певних її функцій, серйозними збоями у їх реалізації. Свідченням цього є поширення серед українських дітей такого явища, як соціальне сирітство. Зростання чисельності дітей-соціальних сиріт та дітей без певного місця проживання спостерігається в Україні з середини 1990-х років, коли внаслідок трансформаційної кризи різко погіршилась економічна, демографічна, соціальна ситуація в країні. Негативну роль відігравала також нестабільність шлюбу, поширення неповних сімей, де вихованням дітей займається лише один з батьків

(як правило мати). Зростання безробіття, зниження життєвого рівня населення на фоні прискореного майнового і соціального розшарування стали причиною формування прошарку соціопатичних сімей, для яких характерне застійне безробіття, зловживання алкоголем, наркоманія, насильство, тобто людський розвиток відбувається у викривленій, «хворобливій» формі. Ці сім'ї не виконують своїх обов'язків з утримання і виховання дітей, «виштовхують» дитину із кола сім'ї: дитина або сама покидає батьків або втручаються державні служби захисту прав дітей. Хоча останнім часом держава проводить досить активну політику стосовно запобігання дитячій безпритульності та бездоглядності, розширення мережі сімейних форм утримання дітей-сиріт і соціальних сиріт, проблема не вирішена: станом на 2012 р. 1,16 % українських дітей віком до 18 років (92 865 осіб) мали статус сироти чи дитини, позбавленої батьківського піклування.

В умовах недостатнього пенсійного забезпечення та непристосованості соціального середовища до потреб людей літнього віку зростає роль сім'ї у підтримці життєдіяльності та розвитку населення найстарших вікових груп, у першу чергу найстаріших і немічних, на принципах сімейної солідарності. Однак значна кількість безпритульних осіб похилого віку, котрі займаються бродяжництвом та жебрацтвом, свідчить про серйозне «недовиконання» цієї функції, негативну деформацію тієї сімейної солідарності поколінь, яка є основою сімейного способу життя. Вищевказані явища є свідченням часткової дезорганізації функцій сім'ї, морально-духовної деградації частини населення і негативно характеризують людський розвиток в країні.

У цілому можна стверджувати, що в умовах соціально-економічної трансформації сім'я не тільки залишається первинним осередком людського розвитку, але в найбільш складні періоди відіграє роль компенсатора, який почасти виконує функції інших інститутів, тим самим забезпечуючи безперервність людського розвитку і його «захист» від часткової руйнації. Разом з тим розбалансованість інституційного середовища, протиріччя та недосконалість трансформаційних процесів призводять до негативних проявів у розвитку української сім'ї, «недовиконання» певних її функцій і засвідчують ті ризики людського розвитку, які існують у країні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Людський розвиток регіонів України: аналіз та прогноз /* колект. монографія за ред. Е.М. Лібанової. — К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, 2007. — 367 с.
2. *Людський розвиток регіонів України: методика оцінки та сучасний стан /* РВПС НАНУ, UNDP, ПРООН. — К., 2002.
3. *Социология семьи /* Под ред. А.И. Антонова. — М. : ИНФРА-М, 2005. — 600 с.
4. *Волков А.Г.* Семья — объект демографии. — М. : Мысль, 1986.
5. *Becker G.S.* Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis. — Chicago: Univ. of Chic. press, 1983. — 268 p.
6. *Гришнова О.А.* Людський капітал: формування в системі освіти і професійної підготовки. — К.: Т-во «Знання», КОО, 2001. — 180 с.
7. *Карлсон Аллан.* Общество — Семья — Личность: Социальный кризис Америки. Альтернативный социологический подход / Пер. с англ. под ред. проф. А.И. Антонова. — М., 2003.
8. *Динаміка поширення тютюнопаління, вживання алкоголю та наркотичних речовин серед учнівської молоді України: 1995, 1999, 2003 роки.* — К.: Дер-жавний інститут проблем сім'ї та молоді, 2003. — 174 с.
9. *Эволюция семьи и семейная политика в СССР /* Отв.ред. А.Г. Вишневский. — М. : Наука, 1992.
10. *Шлюб, сім'я та дігородні орієнтації в Україні.* — К. : АДЕФ-Україна, 2008. — 256 с.
11. *Сім'я та сімейні відносини в Україні: сучасний стан і тенденції розвитку /* Автор. колектив під кер. акад. НАН України Е.М. Лібанової. — К. : ТОВ «Осно-ва-Принт», 2009. — 132 с.
12. *Новосельский С.А.* Смертность и семейное состояние населения // Новосельский С.А. Вопросы демографической и социальной статистики. — М. : МЕЖГИЗ, 1958. — С. 87—93.
13. *Обновление семьи и брака //* Демографическая модернизация России / Под ред.А. Вишневского. — М. : Новое издательство, 2006.
14. *Демографічна криза в Україні. Проблеми дослідження, витоки, складові, на-прями протидії.* — К. : Інститут економіки НАН України, 2001.
15. *Новосельский С.А.* Война и естественное движение населения // Новосельский С.А. Вопросы демографической и социальной статистики. — М. : МЕЖГИЗ, 1958.
16. *Пустоход П. і Трацевський М.* Шлюбність на Україні // Демографічний збір-ник / За ред. акад. М.В. Птухи. Праці Демографічного інституту, Т. VII. — Київ: Друкарня Всеукраїнської Академії наук, 1930. — С. 131.

17. *Корчак-Чепурковский Ю.А., Чуйко Л.В.* Об измерении понижающего влияния несоответствия между численностью мужчин и женщин в бракоспособном возрасте на уровень брачности // Вопросы демографии. — К. : Статистика, 1968.
18. *Захаров С.* Брачный возраст на фоне социальных катастроф XX века. — Демоскоп, № 261—262 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://demoscore.ru/weekly/2006/0261/tema03.php>
19. *Белл Д.* Грядущее постиндустриальное общество. — М. : Academia, 1999. — СХХ с.
20. *Людський розвиток в Україні: мінімізація соціальних ризиків.* — К. : ІДСД НАН України, Держкомстат України, 2010.
21. *Слюсар Л.І.* Зміни шлюбно-сімейної структури населення в умовах демографічного старіння // Населення України — 2003. Щорічна аналітична доповідь. — К. : ІДСД НАН України, Держкомстат України, 2004.
22. *Слюсар Л.І.* Плюралізація форм шлюбу і її вплив на дітородні орієнтації // Демографія та соціальна економіка. — 2010. — № 1 (13). — С. 81—89.
23. *Населення України.* Соціально-демографічні проблеми українського села. — К. : ІДСД НАН України, Фонд народонаселення ООН, Держкомстат України, 2007.
24. *Чуйко Л.В.* Сім'я як осередок демопроцесу: кризові прояви, проблеми, механізми регулювання // Демографічна криза в Україні. Проблеми дослідження, витоки, складові, напрями протидії. — К. : Інститут економіки НАН України, 2001.
25. *Молодь та молодіжна політика в Україні: соціально-демографічні аспекти / за ред. Е. М. Лібанової ; Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України.* — К., 2010. — 248 с.

МІЖПОКОЛІННА ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ СМЕРТНОСТІ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

Дослідження особливостей вимирання різних поколінь наштовхується на низку перепон. Одним із них є тривалий відтинок часу спостереження, необхідний для отримання відповідних даних. Іншим класом проблем, із якими стикаються дослідники, є якість (зокрема ступінь охоплення реєстрацією демографічних подій у різні історичні періоди, періоди навмисного спотворення даних тощо) і зіставність (наприклад, урахування особливостей реєстрації на територіях, які належали різним країнам) даних. Крім цього, доступ до детальних даних в Україні, як і в цілому в СРСР у XX ст. був обмежений, що значно ускладнювало когортні дослідження. Зокрема, на брак доступних демографічних даних наштовхнувся Б.Ц. Урланіс [1, с. 6—7]. Тому, хоча йшлося про одне покоління (а саме 1906 р. народження), він змушений був користуватися відомостями про смертність кількох суміжних поколінь, фрагментарними даними про смертність населення в окремих регіонах, в окремих містах, в різні періоди, щоб якомога повніше висвітлити

обрану тему.

Наприкінці ХХ ст. фахівці отримали доступ до статистичних даних, проте їх якість і зіставність на широкому часовому інтервалі залишалися незадовільними. Тому роботи обмежуються вивченням смертності поколінь лише після перепису 1959 р. [2, с. 11—35; 3, с. 143—151].

Метою дослідження є обчислити таблиці смертності реальних поколінь для населення в межах сучасної України та з'ясувати вплив змін у смертності населення в окремі історичні періоди на вікові характеристики смертності та середню тривалість життя реальних поколінь.

Для цього вперше для території сучасної України обчислено повні таблиці смертності для реальних поколінь та показано вплив соціально-економічних подій на режим вимирання окремих поколінь.

Демографічні методи умовного і реального покоління відрізняються лише об'єктом дослідження. Якщо перший вивчає сукупність сучасників — людей, які мають різний вік у короткому проміжку часу, то другий зосереджений на дослідженні демографічних подій протягом усього життя ровесників. Відповідно на показниках умовного покоління сильно позначаються короткотермінові явища, тоді як на характеристики реального впливають події, що трапилися протягом усього їх життя. Принципових відмінностей у розрахунку функцій таблиці смертності для умовного чи реального покоління не існує. В даному дослідженні було використано регресійні рівняння, розроблені для розподілу повікових чисел померлих за роком народження [4, с. 12—13].

Співробітниками відділу демографічного моделювання та прогнозування Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України проведено дослідження з повномасштабної реконструкції довготривалих рядів даних про населення в сучасних межах України на основі офіційних даних статистичної звітності, з залученням значної кількості архівних матеріалів та експертних оцінок [5]. Отримані результати лягли в основу даного дослідження.

На жаль, на якість і зіставність даних про населення України в XIX—XX ст. впливають істотні територіальні перетворення, дві світові та громадянська війни, неповнота реєстрації демографічних подій у XIX та початку XX ст., під час голоду 1930-х років та воєн, недооблік окремих груп населення під час перепису 1926 р., спотворення результатів перепису 1939 р. Окремою проблемою є вікова акумуляція, особливо сильна в переписах 1897 р. та 1926 р., для яких *whipple-index* досягає 170,5 та 140,1 відповідно, що вказує на низьку якість даних. Пряме використання таких даних призводить до невиправданих спотворень спеціальних демографічних показників та унеможливорює реконструкцію недостовірних і, подекуди, відсутніх даних. Тому у ході аналізування даних за період до перепису 1959 р. слід зважати на цей факт.

Когортні таблиці були обчислені за однорічними віковими групами для когорт 1850—1912 рр. народження повністю за наявними даними. Із метою подовження динамічного ряду, для найстарших вікових груп, які в 2013 р. досягли віку 90 років і старше (когорти 1913—1923 рр. народження) була здійснена екстраполяція коефіцієнтів смертності за експоненціальним законом.

Яскравий, хоча і трагічний, приклад відмінностей смертності умовного та реального покоління можна знайти в демографічній історії України. Так, під час голоду в 1933 р. середня очікувана тривалість життя при народженні на території тогочасної України становила, за різними оцінками, 5—7 років для чоловіків та 8—11 років — для жінок. Очевидно, що за таких показників людська популяція вижити не змогла б. Однак дія несприятливих факторів, які підвищували смертність на початку 1930-х років, тривала недовго, й середня очікувана тривалість життя реального покоління, народженого в 1933 р., є довшою. Оскільки це покоління наразі досягло лишень 80-річного віку, їхню середню тривалість життя при народженні можна попередньо оцінити приблизно в 38—39 років для чоловіків та близько 51 для жінок.

Іншим прикладом є відомий феномен боротьби з пияцтвом наприкінці 1980-х років. Так, у 1986 р. середня очікувана тривалість життя при народженні для умовного покоління зросла на 1,6 та 1,0 рік для чоловіків і жінок відповідно. У реальних поколіннях смертність знизилася в тих вікових групах, в якому віці когорти пе-

ребували при проходженні через 1986 р., про що згадуватиметься нижче. Середина 1990-х років позначилася на прискореному зростанні смертності не лише умовних поколінь, а й реальних. Якщо в умовних поколіннях втрати життєвого потенціалу внаслідок зростання смертності в 1990-х роках уже зафіксовані, то в реальних поколіннях остаточний висновок можна буде зробити після їх повного вимирання. Проте більш вірогідно, що виграш тривалості життя, отриманий раніше у порівняно молодшому віці в 1980-х роках, переважить утрати, понесені в старшому віці в 1990-х роках.

Обидва методи, як умовного, так і реального покоління, мають свої переваги та недоліки. Метод умовного (або синтетичного) покоління є значно більш уживаним, оскільки є кон'юнктурним. Тобто щорічно можна мати показники, які характеризують поточний рівень смертності населення. Якість даних приблизно однакова незалежно від віку. Натомість за методом реального покоління можна отримати лише ретроспективні дані, коли вся або майже вся когорта вимерла. Перевагою цього методу є можливість отримання аналітичної інформації стосовно демографічної історії дожиття реальних поколінь. Основним недоліком, окрім необхідності тривалих спостережень, є можлива незіставність даних, зібраних упродовж цього тривалого часу.

Відразу варто зазначити, що називати обчислені таблиці смертності когортними можна з певним ступенем умовності. Дані, використані для розрахунку, не характеризують смертність покоління в його точному значенні: смертність сукупності народжених в один період протягом їх життя. Натомість розглядається смертність сукупності народжених в один період разом зі смертністю народжених у той самий період, проте в інших регіонах. Як уже відзначалося, протягом періоду дослідження територією України прокотилося дві світові війни, громадянська війна, відбулося кілька періодів сильного голоду, примусових і добровільних масових переселень як із України, так і в Україну. Тому в цьому дослідженні під когортною смертністю розуміємо, що особи, які досягли віку x на початок року t , це не тільки ті, хто дожив від народження у році $t-x-1$, а й ті, хто прибув в Україну впродовж цього періоду. Звісно, виключаючи тих, хто вибув, але позначився на величині вихідної сукупності народжених.

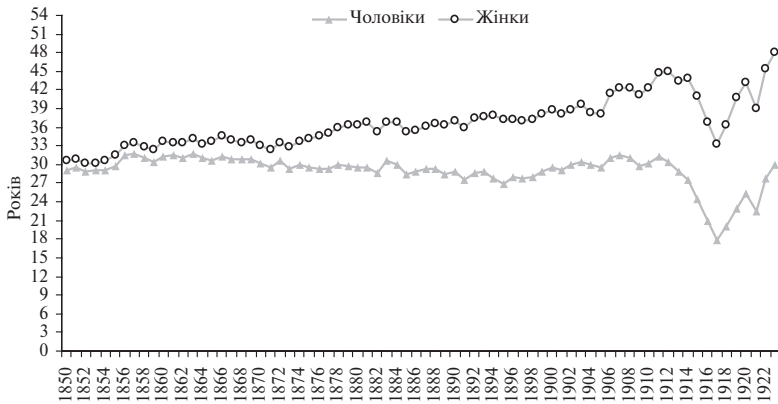

Рис. 1. Середня тривалість життя при народженні для поколінь 1850—1923 рр. народження

Найважливішим інтегральним показником, отриманим у результаті дослідження, є середня очікувана тривалість життя при народженні для поколінь, народжених у другій половині XIX ст. — першій чверті XX ст. Більшість із цих когорт уже досягло 100 річного віку. Дивовижно, але середня тривалість життя при народженні для поколінь чоловіків до першого десятиліття XX ст. майже не змінювалася й коливалася близько 30 років (рис. 1). Натомість серед жінок простежується тенденція до зростання середньої тривалості життя при народженні для молодших когорт. Народжені в 1916—1922 рр. опинилися в особливо несприятливому становищі. Саме на них припав найбільший тягар соціально-економічних катастроф XX ст.: громадянська та Друга світова війни, масові репресії 1930-х років, усі три періоди голоду (рис. 1).

Грандіозні соціальні й економічні зрушення XX ст. завдали величезних утрат життєвому потенціалу багатьох поколінь українців. Найбільшого негативного впливу на режим смертності зазнали покоління 1916—1918 рр. народження (рис. 1). Рівень смертності на першому році життя цього покоління був навіть вищим за показник смертності народжених у 1933 р., щоправда поступається смертності немовлят 1921 р. народження (рис. 2).

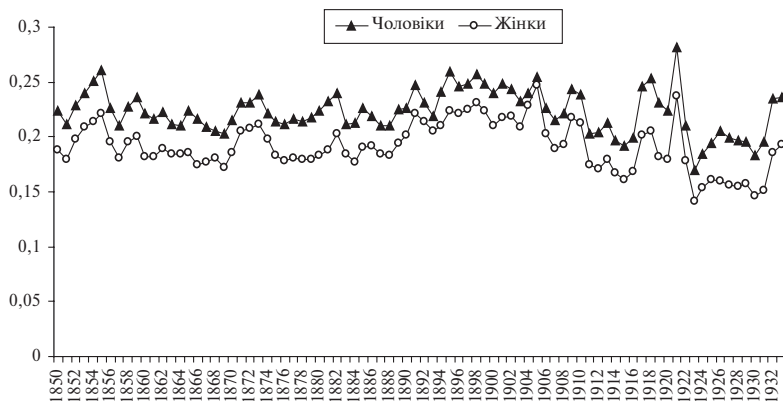
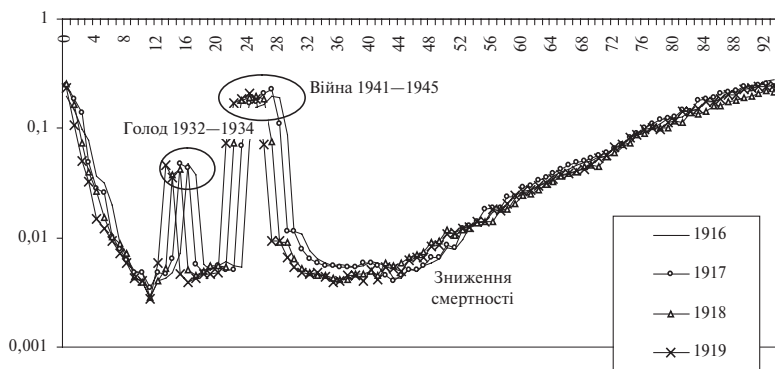

Рис. 2. Ймовірність померти на першому році життя для поколінь 1850—1933 рр. народження

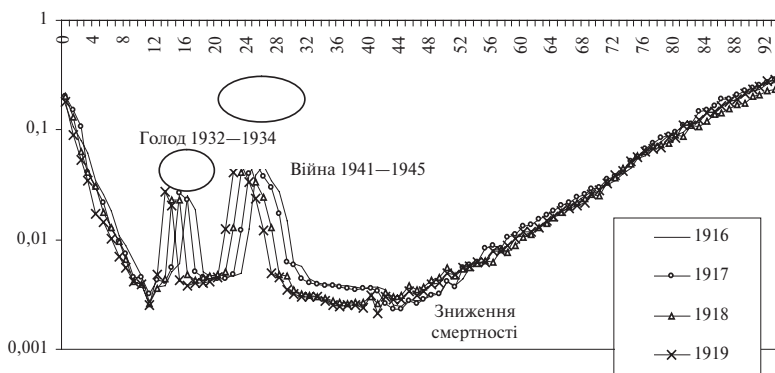
Наймолодші роки життя поколінь 1916—1918 рр. минули у скрутних умовах громадянської війни. Юнаками вони зустріли голод початку 1930-х, а строкову службу в армії закінчували в 1941 р. Лише свій п'ятий десяток років життя вони прожили у відносно сприятливих умовах 1960-х років. Цікаво, що серед осіб 1918 і наступних років народження зниження смертності після 40 років не спостерігається, як серед чоловіків, так і серед жінок (рис. 3).

Якщо розглянути когорту народжених у 1933 р., то після років голоду смертність різко знижується як унаслідок покращення рівня життя, так і селективного ефекту. Хоча перша половина 1940-х років негативно позначилася на їх режимі дожиття, у бойових діях вони участі не брали й не мали тих утрат, як старші покоління. В 1960-ті роки вони входять наприкінці свого третього десятка. Тому в цій когорті спостерігається продовження зниження смертності. Антиалкогольну кампанію покоління 1933 р. зустріли у віці 53 роки, що дає їм більший виграш життєвого потенціалу (рис. 4), ніж народженим, наприклад, у 1918 р., яким на той час вже виповнилося 68 років, і на їх смертності ця політика позначилася менше.

Проте й старші когорти регулярно втрачали свій життєвий потенціал. Порівняння поколінь чоловіків, народжених у 1850 р. та 1910 р., показує, що виграш зниження смертності серед дітей і під-

а

б

Рис. 3. Ймовірність померти за віком для поколінь 1916—1919 рр. народження: а – чоловіки, б – жінки (логарифмічна шкала)

літків, народжених у 1910 р. порівняно з народженими в 1850 р. (рис. 5), втрачався під час кожної катастрофи ХХ ст. (рис. 6). Тому й середня тривалість життя при народженні у чоловіків, народжених у другій половині ХІХ ст. майже не зростала (рис. 1). На смертності жінок негаразди також позначалися, хоча й не так виразно.

Якщо у випадку середньої тривалості життя наявні дані дозволяють розрахувати повні таблиці смертності до 1912 р. народження та доповнити екстраполяцією до 1923 р. народження, то обчислити ймовірності смерті на різних інтервалах віку можна для більшої кількості реальних поколінь. Наприклад, ймовірність померти від

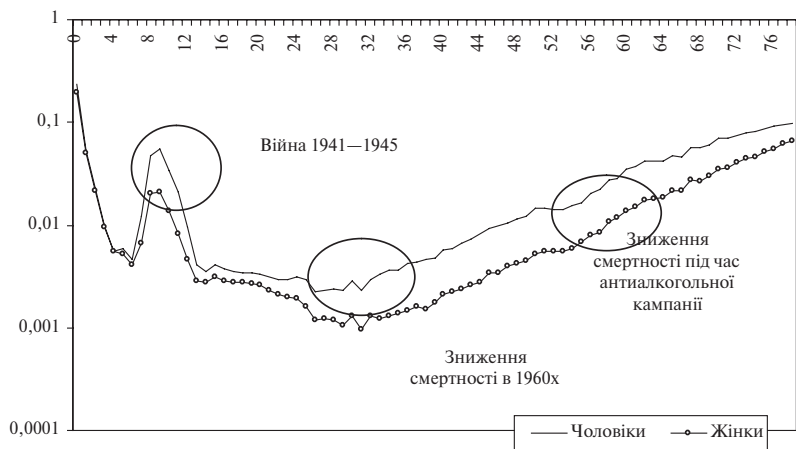

Рис. 4. Ймовірність померти за віком для покоління 1933 р. народження (логарифмічна шкала)

народження до 60 років наразі доступна для розрахунку за когортами до 1952 р. народження.

Розглянувши міжкогортну нерівність смертності за широкими віковими інтервалами, можна побачити жакливу роль суспільно-політичних та економічних катаклізмів ХХ ст. у житті нашого народу. Так, у другій половині ХІХ ст. рівень смертності дітей і підлітків мав тенденцію до зниження, незважаючи на періодичні сплески епідемій у той час (рис. 5). У покоління, народжених у 1916—1919 рр., різко зменшується частка тих, хто дожив до 20 років через епідемію 1918 р., скрутні економічні обставини початку 1920-х і голод початку 1930-х років. Народжені у 1920 р. уже уникнули лихоліття громадянської війни і, хоча пройшли через голод 1930-х років, їх рівень смертності до 20 років значно нижчий (рис. 5). Проте серед поколінь уже їх молодших співвітчизників знову зростає смертність до 20 років, оскільки на останні роки цього життєвого періоду припадає війна.

Значно відрізняється доля когорт суміжних років народження 1933 р. та 1934 р.: рівень смертності у віці до 20 років для останніх різко падає, оскільки вони не зазнали на собі впливу більш нищівного 1933 р. (рис. 5). Когорти після 1940 р. народження мають усе

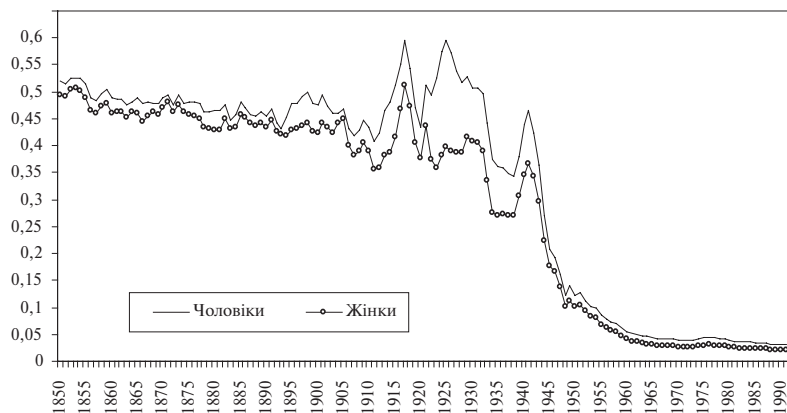

Рис. 5. Ймовірність померти від народження до 20 років для поколінь 1850—1991 рр. народження

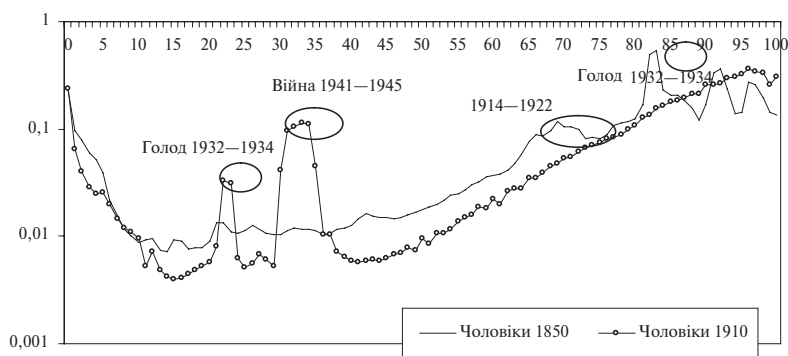

Рис. 6. Ймовірність померти за віком для чоловіків 1850 та 1910 рр. народження (логарифмічна шкала)

нижчий рівень смертності до 20 років, оскільки кожне наступне (молодше) покоління меншу частку цього періоду проживало під час окупації (рис. 5). У народжених в 1946—1947 рр. знову зростає смертність через більший вплив на них післявоєнного голоду. Наступні покоління мають загальний тренд до зниження смертності, за винятком народжених у 1974—1979 рр. Найбільший внесок у зростання смертності серед них в інтервалі віку до 20 років має смертність немовлят.

Ймовірність смерті до 60 років для мешканців України різко відрізняється за статтю. Так, підвищену смертність чоловіків мають когорти з 1874 р. до 1922 р. народження (рис. 7), оскільки вони брали безпосередню участь у бойових діях воєн, що велися на території України, особливо для уже згаданих 1916—1918 рр. народження. Серед наступних когорт спостерігається тенденція до зниження смертності в період від народження до 60 років, за винятком народжених безпосередньо перед і на початку війни — від 1939 до 1943 рр. народження (рис. 7).

Особливий інтерес викликає дослідження міжпоколінної нерівності в інтервалі життя від 20 до 60 років. Якщо до когорт, народжених у 1930-х роках, динаміка рівня смертності в інтервалі віку 20—60 років узгоджена з тенденцією смертності в інтервалі 0—60 років (див. рис. 7 та 8), то для чоловіків, народжених пізніше, проявлена тенденція до зростання смертності в трудовому інтервалі віку (рис. 8). Таким чином, саме ці реальні покоління негативно вплинули на підвищення смертності умовних поколінь у другій половині ХХ ст. Серед поколінь жінок цей показник на одному рівні.

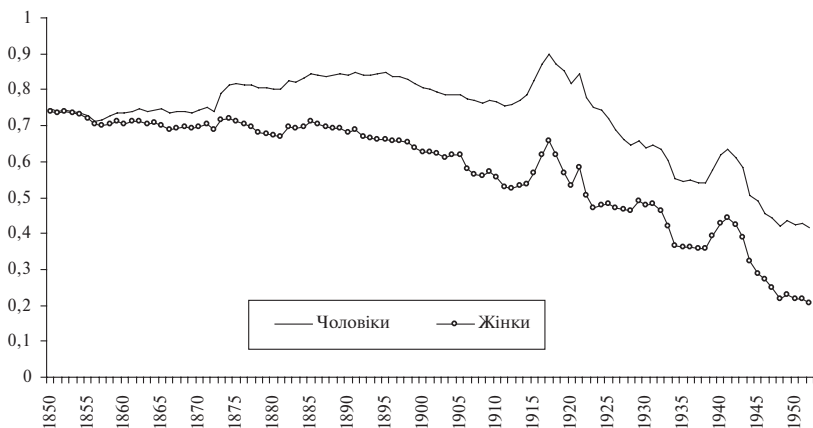

Рис. 7. Ймовірність померти від народження до 60 років для поколінь 1850—1952 рр. народження

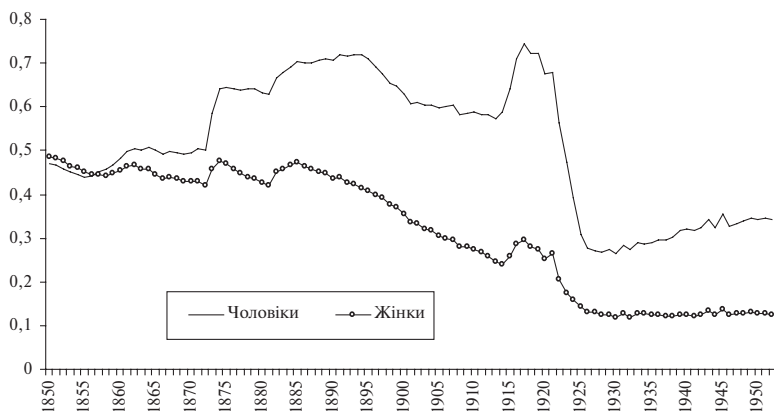

Рис. 8. Ймовірність померти в інтервалі віку від 20 до 60 років для поколінь 1850—1952 рр. народження

З викладеного матеріалу випливає, що вирішальною для міжпоколінної диференціації смертності є більша чи менша кількість соціально-економічних лих, яка припала на долю тієї чи іншої когорти. Проте, в окремих дослідженнях вказано на можливість існування більш тонких чинників, які зумовлюють нерівність поколінь стосовно смертності. Для мешканців України ці чинники, можливо, нівелювали один одного [6, с. 230]. Увагу на це також звертають дослідники, в роботах яких зазначається, що погіршення умов ембріонального розвитку, в т. ч. внаслідок погіршення якості харчування матері, може бути пов'язане зі зростанням ризику пороку серця, інсульту та діабету в дорослому житті [7, с. 1]. Доцільно додати, що вплив періодів зростання смертності різного характеру (як внаслідок голоду, так і через війни) на території сучасної України в ХХ ст. був досить частим і настільки порушував перебіг трансформації режиму дожиття поколінь, які через них проходили, що виокремити особливості смертності цих поколінь наразі не видається можливим. Тому для з'ясування нерівності поколінь за показниками здоров'я в Україні є доцільними розробка і проведення відповідних вибірових обстежень, об'єктом яких були б, наприклад, сукупності тих, хто був в утробі матері або народився під час періодів голоду або інших соціально-економічних лих.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Урланис Б.Ц.* История одного поколения (Социально-демографический очерк). — М., 1968. — 269 с.
2. *Willekens F., Scherbov S.* Age-Period-Cohort (APC) Analysis of Mortality with Applications to Soviet Data. WP-91-41 — Laxenburg : IIASA, 1991. — 45 p.
3. *Месле Ф., Валлен Ж.* Смертність та причини смерті в Україні у XX ст. [За участю Школьников В., Пирожкова С. та Адамця С.]. — К. : Стилос, 2008. — 416 с.
4. *Wilmoth J.R., Andreev K., Jdanov D., Gleij D.A.* Methods Protocol for the Human Mortality Database. — Rostock : HMD, 2007. — 80 p.
5. *Рудницький О.П.* Реконструкція демографічної динаміки України з кінця XV-III до початку XXI ст. (Coming soon)
6. *Войтенко В.П., Писарук А.В., Вайсерман О.М.* Вікова смертність жителів України, ранній розвиток яких припав на період Голодомору 1932—1933 рр. // Голод в Україні у першій половині XX століття: причини та наслідки (1921—1923, 1932—1933, 1946—1947) : Матеріали Міжнародної наукової конференції (20—21 лист. 2013 р.) — К., 2013. — С. 227—232.
7. *Sparén P., Vågerö D., Shestov D., Plavinskaja S., Parfenova N., Hoptiar V., Patur-ot D., Galanti M.R.* Long term mortality after severe starvation during the siege of Leningrad: prospective cohort study. — BMJ, doi:10.1136/bmj.37942.603970.9A (published 5 December 2003) — 5 p.

О.А. Малиновська

МІГРАЦІЯ В ІНТЕРЕСАХ РОЗВИТКУ: АКТИВІЗАЦІЯ МІЖНАРОДНОГО ДІАЛОГУ ТА ГЛОБАЛЬНОЇ СПІВПРАЦІ

Упродовж останнього десятиліття зв'язок міжнародної міграції та глобального розвитку, як і розвитку національних держав та окремих індивідів, привертав усе більше уваги дослідників і практичних політиків. Наприкінці 1990-х рр., як писав відомий британський дослідник міграційних процесів Стефен Кастл, більшість осіб, які приймали політичні рішення, все ще вбачали у міжнародній міграції загрозу безпеці та національній ідентичності, а не можливість співпраці та розвитку, але поступово ситуація почала змінюватися [1]. Взаємозв'язок міграції та розвитку² ставав очевиднішим у багатьох аспектах. Зокрема, він простежувався через підвищення добробуту окремих осіб, сімей та громад; спрямування значних валютних ресурсів у формі переказів заробітків мігрантів на батьківщину; інвестиційну і лобістську діяльність діаспор; поглиблення глобальної взаємопов'язаності і взаємозалежності, розвиток міжнародної торгівлі та співробітництва.

На рівні ООН зроблено висновок про те, що «міграція є ідеальним засобом сприяння взаємному розвитку, тобто скоординованому або послідовному покращанню економічних і соціальних умов і в районах, звідки переміщуються мігранти, і в районах, куди вони прямують, на основі взаємодоповнюваності» [2, с. 26].

За твердженням Світового Банку, в глобальному вимірі вигоди від більш вільного переміщення робочої сили переважають вигоди

² Як визначається в Декларації ООН про право на розвиток, розвиток є всебічним економічним, соціальним культурним та політичним процесом, спрямованим на постійне підвищення добробуту всього населення і окремих осіб на основі їхньої активної, вільної і свідомої участі в розвитку і справедливому розподілі його результатів. (Декларація о праві на развитие. Резолюція 41/128 Генеральної Ассамблеї ООН. 4 декабря 1986 г. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_301)

від лібералізації торгівлі. На основі теоретичної моделі рівноваги світової економіки було зроблено висновок, що збільшення чисельності мігрантів у 2025 р. у порівнянні з 2000 р. на 8 % забезпечить зростання глобального доходу на 0,6 %, у т. ч. для розвинутих країн — на 0,4 %, а для тих, що розвиваються, — на 1,8 %. Отже, міграція не лише динамізує розвиток, а й сприяє більш справедливому розподілу глобального багатства.

Для використання позитивного потенціалу міграції необхідна цілеспрямована політична діяльність. У країнах-реципієнтах усвідомлення стабільної потреби у праці іммігрантів втілювалося останнім часом у перегляді підходів до допуску іноземців, розробці заходів зі сприяння імміграції висококваліфікованих працівників, молоді, а також працівників нижчої кваліфікації, передовсім для виконання робіт по догляду та піклуванню, необхідність якої в умовах демографічного старіння населення розвинутих країн посилювалася. В країнах-донорах політичні інновації стосувалися посилення зв'язків з діаспорами за кордоном, заохочення переказів мігрантів та їх інвестиційного використання, стимулювання повернення емігрантів, передовсім висококваліфікованих, тощо.

У зовнішній політиці міграція і розвиток традиційно сприймалися як різні сфери, де застосовувалися різні політичні підходи, часто взаемосуперечливі. Так, контрольна функція, яка залишалася центральною в міграційних політиках розвинутих держав, очевидно суперечила політиці надання міжнародної допомоги країнам, що розвиваються. Контроверсійність різних політик знижувала їх ефективність та підвищувала вартість. Натомість поєднання політичних зусиль щодо міграції та розвитку могло дати синергетичний ефект [3, с. 288]. Такий підхід, зокрема, було запроваджено у Європейському союзі, коли на саміті в Севільї (2001) було вирішено поставити будь-які угоди про співпрацю з третіми державами в залежність від наявності угоди про реадмісію з ЄС.

Тому наприкінці минулого — на початку нового століття все частіше міжнародні актори ініціювали ширшу співпрацю в сфері міграції в інтересах розвитку, яка, за політичною логікою, в майбутньому мала призвести до формування глобального режиму регулювання міжнародних переміщень населення, як це вже відбулося щодо регулювання світової торгівлі.

Особливу активність виявили міжнародні організації, до мандатів яких належать питання міграції. Так, у зв'язку з відзначенням п'ятдесятиліття підписання Конвенції про статус біженців, глобальні консультації щодо надання притулку були організовані Управлінням Верховного Комісара ООН у справах біженців (УВКБ ООН). Міжнародна організація праці (МОП) включила питання трудової міграції до свого порядку денного, затвердила План дій щодо працівників-мігрантів (2004) відповідно до міжнародних стандартів у сфері праці. Широку аналітичну, пропагандистську, організаційну роботу розгорнула Міжнародна організація з міграцій (МОМ), яка на ювілейній сесії у 2001 р. започаткувала міжнародний діалог з питань міграції.

Активно просували ідею напрацювання узгоджених позицій у сфері міжнародної міграції деякі національні уряди. Так, 2001 р. конференція, скликана за ініціативою уряду Швейцарії в Берні, започаткувала так званий Бернський процес, тобто глобальні консультації урядів, міжнародних та неурядових організацій, науковців з метою аналізу та визначення спільних інтересів у регулюванні міграціями [4, с. 286]. Важливим наслідком цих консультацій було досягнення згоди учасників у тому, що незалежно від того, чи є країна донором, реципієнтом, чи її територія використовується мігрантами для транзиту, існують спільні інтереси, які полягають у збереженні дружніх міждержавних стосунків, укріпленні національної та міжнародної стабільності та безпеки, забезпеченні спільного управління кордонами, заохоченні економічного зростання та збереженні фінансової стабільності, запобіганні незаконному переправленню мігрантів та торгівлі людьми, забезпеченні захисту прав мігрантів, управлінні міграціями на основі суверенітету та верховенства права, заохоченні культурного збагачення, що спричиняє міграція.

Таким чином, міжнародне співробітництво у царині міграції є взаємовигідним і таким, що сприяє прогресивним змінам у глобальному масштабі. Воно уможливорює поєднання потреб у робочій силі в країнах призначення та її пропозицію в країнах-донорах, дозволяє дещо урівноважити демографічний розвиток у світовому масштабі, сформуванню взаємовигідну політику інтеграції мігрантів у країнах призначення та їхнього повернення до країн походження.

ня, максимізувати ефект від використання грошових переказів мігрантів на батьківщину. Крім того, воно може сприяти співпраці з метою розвитку та подолання бідності в країнах, що розвиваються, прямим іноземним інвестиціям, ліквідації бар'єрів для міжнародної торгівлі. Взаємодія держав у сфері міграції підвищить ефективність боротьби з нелегальною міграцією, у тому числі торгівлею людьми.

Результати консультацій у рамках Бернського процесу були оформлені документом, який отримав назву «Міжнародний порядок денний в галузі регулювання міграції» [5], розісланий міжнародним організаціям та національним урядам, що став платформою для подальших консультацій і пошуків спільних рішень.

Втіленням зростання інтересу міжнародної громадськості до міграційної проблематики стало створення у 2003 р. *Глобальної комісії з міжнародної міграції (Global Commission on International Migration — GCIM)*. Вона була сформована за ініціативи Швеції та Швейцарії, підтриманих урядами Бразилії, Марокко та Філіппін. З часом до наглядової групи увійшли представники урядових структур ще близько 30 країн. Комісія складалася з 19 провідних світових експертів у сфері міграції. Її члени отримали мандат щодо таких основних напрямів діяльності: проведення дебатів стосовно міграції із залученням урядів та інших політичних акторів; аналіз вад сучасних політичних підходів до міграції; вивчення зв'язку міграції та інших глобальних процесів; підготовка рекомендацій для Генерального секретаря ООН, урядів та інших структур.

Глобальною комісією було започатковано широку дослідницьку програму, проведено численні конференції та семінари із залученням урядовців і представників громадянського суспільства. Регіональні консультації було організовано для Південно-Східної Азії, Близького Сходу та Середземномор'я, Африки та Південної Америки.

За результатами діяльності Глобальна комісія дійшла висновку, що для сучасної практики регулювання міграції типовими є: недостатня співпраця між країнами-постачальниками та країнами-реципієнтами мігрантів; загальний низький рівень кооперації між державами; розрив між внутрішньополітичною практикою та

основоположними принципами міжнародного права; гострий дефіцит національних та міжнародних механізмів поширення знань і обміну інформацією про міграцію; недостатня інституційна гнучкість державних структур, що перешкоджає оперативному реагуванню на виклики міграції.

Комісія визначила шість основних напрямів діяльності, необхідної для удосконалення управління міграційними процесами. Зокрема, на думку Комісії, уряди та міжнародна спільнота в цілому мають зосередити свої зусилля на вирішенні проблем недобровільної міграції; впливові міграції на світову економіку; використанні економічних наслідків міграції для розвитку; врегулюванні проблем нелегальної міграції; забезпеченні соціальної єдності шляхом інтеграції мігрантів у країнах призначення; захистові людських прав мігрантів; посиленні здатності урядів до управління міграційними процесами.

Підсумковим результатом діяльності комісії була підготовка доповіді та її направлення Генеральному секретареві ООН. В доповіді містилися 33 конкретні рекомендації для використання у процесі формування міграційної політики на національному, регіональному та глобальному рівнях [6]. Доповідь Глобальної комісії стала важливим імпульсом для організації дискусії з проблем міграції в контексті розвитку на найвищому рівні в рамках ООН.

Вперше проблема міграції як глобальна обговорювалася в ООН ще 1994 р. під час Всесвітньої конференції з народонаселення в Каїрі. Тоді була проголошена ініціатива скликання всесвітнього форуму з цього питання [7]. Однак тоді більшість країн світу вважали, що така масштабна зустріч не на часі. В основі висловлюваних застережень — амбівалентність політичних оцінок міграції, яка проявлялася і на національному, і на міжнародному рівні: частина країн виступала за беззастережне визнання їхнього суверенного права регулювати хто і на яких умовах може перебувати на їх території, а інша бачила перспективи регулювання міграційних процесів шляхом міжнародного співробітництва.

Політична чутливість міграційної проблематики, внаслідок якої дебати навколо відповідних питань могли скоріше роз'єднати, ніж об'єднати світову громадськість, була причиною того, що

при формуванні Цілей тисячоліття, тобто основного дороговказу розвитку людства, розрахованого на перше 15-ліття ХХІ століття, ні внутрішня, ні зовнішня міграція не згадувалися.

Проте поступово інтерес ООН та її структур до міграційних питань зростає. У доповіді 2002 р. «Посилення Організації Об'єднаних Націй: порядок денний подальших змін» тогочасний Генеральний секретар ООН Кофі Аннан виділив міграцію як пріоритетне для світового співтовариства питання [8]. Він заснував посаду свого спеціального представника з питань міграції та розвитку і призначив на неї колишнього голову Міжнародної організації торгівлі, главу Лондонської школи економіки Пітера Сазерленда.

Для координації зусиль різних міжнародних організацій під егідою ООН створено *Глобальну групу з міграції*, до складу якої увійшли керівники Міжнародної організації праці (МОП), Фонду ООН з народонаселення, Офісу Верховного комісара ООН з прав людини, Управління Верховного Комісара ООН у справах біженців (УВКБ ООН), Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО), Управління ООН з питань контролю за наркотиками і запобігання злочинності, Програми ООН з розвитку (ПРООН), інших програм, органів та спеціалізованих установ ООН, які працюють у сфері міграції, а також регіональних комісій ООН. Членами Глобальної групи є також представники Міжнародної організації з міграції (МОМ) та Всесвітнього банку. В рамках Глобальної групи створено три робочі групи, діяльність яких спрямована на врахування міграції в планах розвитку; збір даних та наукові дослідження; забезпечення людських прав мігрантів [9, с. 9]. Регулярні зустрічі та консультації на рівні керівників провідних міжнародних відомств мали сприяти координації міжнародної політики та практичної діяльності в сфері міграції, ефективній імплементації міжнародних та регіональних домовленостей щодо регулювання міграційних процесів.

Широкі міжнародні дискусії з питань міграції та її впливу на глобальний розвиток дали змогу винести проблему на найвищий рівень. Уперше в історії обговорення міграційних питань у такому форматі відбулося у вересні 2006 р. у рамках 61 сесії Генеральної Асамблеї ООН. *Діалог з питань міграції на найвищому рівні* був ор-

ганізований у формі чотирьох пленарних засідань та чотирьох круглих столів. У них взяли участь представники урядів, міжнародних організацій, неурядових організацій та громадськості.

Учасники обговорення підкреслили глобальний характер міжнародної міграції. Вони підтвердили, що міжнародна мобільність зростає, торкається практично всіх країн світу і може відігравати позитивну роль у розвитку, якщо підкріплюватиметься правильною політикою. У виступах підкреслювалось, що особлива увага має бути приділена причинам міграції, оскільки часто вона є не результатом вільного вибору, а вимушеною дією, а також проблеми запобігання нелегальній міграції, експлуатації мігрантів, торгівлі людьми.

Було визнано, що міграція, розвиток та права людини тісно пов'язані, що мігрантські спільноти можуть суттєво допомогти країнам походження і призначення, проте необхідно протидіяти всім формам дискримінації та нетерпимості, сприяти громадському визнанню внеску мігрантів у поступальний розвиток. При цьому національні стратегії мають бути підкріплені тісним двостороннім, регіональним та багатостороннім співробітництвом [10].

За результатами засідання Генеральної Асамблеї було ухвалено Резолюцію «Міжнародна міграція і розвиток» [11], в якій підкреслювалася користь міжнародної міграції для глобального співтовариства, проте визнавалось, що вона ставить перед ним нові проблеми, для розв'язання яких необхідно продовжувати діалог та поглиблювати міжнародну співпрацю. Враховуючи значний потенціал міжнародної міграції, який має бути використаний в інтересах розвитку і країн походження, і країн призначення, а також самих мігрантів, за рішенням Генеральної Асамблеї було започатковано проведення щорічних *глобальних форумів з міграції та розвитку (Global Forum on Migration and Development — GFMD)*, широких зібрань, участь в яких є добровільною, а рішення не накладають жодних зобов'язань. Форум відкритий не лише для держав та міжнародних організацій, а й для акторів громадянського суспільства. Його неформальний характер забезпечує надзвичайно зручні умови для вільного спілкування, обміну корисним досвідом, розгляду не лише загальних, а й цілком конкретних питань, ініціатив, про-

ектів. Такий формат є результатом компромісу, досягнутого членами ООН, одні з яких вважали за необхідне обговорити питання міграції на рівні Організації Об'єднаних Націй, а інші цієї думки не поділяли.

Мета Форуму: надати можливість особам, які приймають рішення, у неформальній обстановці обговорювати політичні та практичні виклики та можливості щодо міграції та розвитку, обмінюватися думками з експертами, представниками громадського сектору, розробляючи найкращі практичні заходи на національному, міжнародному та глобальному рівнях; обмінюватися передовим досвідом, який може бути використаний для підвищення позитивного впливу міграції на розвиток; визначати вади політики та управління, які необхідно подолати для досягнення результату; розвивати співпрацю між країнами, а також міжнародними організаціями, науковцями, спільнотами мігрантів; виробляти та погоджувати міжнародні пріоритети щодо міграції та розвитку [9, с. 9].

Спрямування міжнародних дебатів щодо міграції у царину розвитку дало змогу дещо знизити політичну напругу навколо неї, відкрити можливості для формування інтегрованої позиції. Тим більше, що після 2006 р. накопичувалося все більше доказів її позитивного потенціалу, можливих вигод для всіх учасників, тобто як розвинутих країн, так і тих, що розвиваються, самих мігрантів (win-win-win solution).

Глобальний форум з міграції та розвитку збирається щорічно в одній із країн-членів ООН, що оголошується його прийняти. Для підтримки процесу сформовані гнучкі організаційні структури, серед яких: так звана «трійка», що складається з попереднього, нинішнього та наступного голови Форуму; керівна група з представників урядів, які підтримують проведення Форуму; так звані «друзі Форуму», відкритий для будь-яких країн-членів ООН консультативний орган; національні «фокусні пункти», тобто державні службовці високого рівня, визначені для узгодження питань щодо проведення Форуму; відділ підтримки, покликаний надавати допомогу голові Форуму в адміністративних та логістичних питаннях, що функціонує за підтримки МОМ.

Перший з глобальних форумів з міграції та розвитку відбувся в 2007 р. в Брюсселі (Бельгія). У ньому взяли участь делегації 156

країн світу. Основну увагу під час обговорення було приділено підвищенню ефективності використання переказів мігрантів на батьківщину в інтересах розвитку країн походження, досвіду розробки політики стимулювання повернення мігрантів шляхом заохочення дрібного підприємництва, технічним та організаційним питанням підвищення доступності, зменшення вартості систем переказів грошей.

У наступному, який зібрався у 2008 р. в Манілі (Філіппіни), взяли участь уже 163 країни. Його девіз — «Захист та підтримка мігрантів задля розвитку». Перший день роботи Форуму цілковито був присвячений виступам неурядових організацій. Їхні представники досить критично оцінювали міграційну політику розвинутих держав. У виступах неодноразово підкреслювалося, що в умовах глобалізації рух товарів та капіталів постійно лібералізується і все більше регулюється на глобальному рівні, що ж до переміщень населення, їх регулювання все ще залишається переважно в компетенції національних держав. Пропонувалося визнати необхідність формування глобальної системи управління міграцією і перетворити Глобальний форум на структуру, яка б давала змогу ухвалювати обов'язкові рішення щодо регулювання міграції.

У листопаді 2009 р. всесвітній форум з міграції та розвитку приймали Афіни (Греція). Він підтвердив значний інтерес до глобального обговорення міграційних проблем, а також їх загострення в умовах фінансово-економічної кризи. Цілком логічно, що наслідки кризи для міграції та становища мігрантів опинилися в центрі уваги учасників. Захисту прав мігрантів у кризових умовах було присвячено більшість виступів та основний зміст підсумкових документів.

У 2010 р. господарем Форуму стала Мексика, тобто провідна країна-постачальник працівників-мігрантів. Він пройшов під гаслом «Загальний добробут — загальна відповідальність».

Уп'яте Форум зібрався 2011 р. у Швейцарії. Його тема — «Діяти в інтересах міграції та розвитку: узгодженість, спроможність та співпраця», тобто практична діяльність. На Форумі було також підбито підсумки п'ятирічної роботи, запропоновано рекомендації щодо подальшого діалогу.

У листопаді 2012 р. господарем Форуму був Маврикій, а основною темою обговорення — «Підвищення внеску міграції в розвиток мігрантів, громад та держав». Увагу приділено передовсім проблемам Африки та перспективам розвитку країн континенту у контексті міжнародної міграції.

Головою Форуму у 2013—2014 рр. була Швеція, сьомий Глобальний форум з питань міграції та розвитку відбувся у травні 2014 р. у Стокгольмі. У його фокусі було вироблення політики, здатної вивільнити потенціал міграції в інтересах розвитку, тобто: врахування міграції в національних стратегіях розвитку; врахування впливу на розвиток в міграційних політках держав; здійснення політики інтеграції мігрантів, що вкрай важливо для успішного розвитку. При цьому наголошувалося, що міграція здатна сприяти економічному розвитку завдяки її впливу на ринок праці, збільшення обсягів міжнародної торгівлі та інвестицій, грошовим переказам мігрантів. Значення міграції для соціальної сфери пов'язано з трансфером знань, фінансуванням освіти і охорони здоров'я, підвищенням гендерної рівності, удосконаленням трудового законодавства та систем соціального захисту³.

На думку експертів, з часом Форум переріс рамки звичайної щорічної міжнародної зустрічі, набув помітного авторитету у політиків та урядових структур, сприяв трансформації їх ставлення до міграції та удосконалення політичної та практичної діяльності. Він також покращив можливості налагодження співпраці між урядами, громадянським суспільством, приватним сектором, міжнародними організаціями.

Зацікавленість в участі у Форумі, на який щорічно прибували делегації понад 160 країн, довела актуальність та важливість широкого міжнародного обговорення міграційних питань. Тому вже в грудні 2008 р. Генеральна Асамблея Організації Об'єднаних Націй ухвалила резолюцію щодо продовження процесу шляхом проведення другого *Глобального діалогу на найвищому рівні* під час шістдесят восьмої сесії ГА ООН у 2013 р.

³ Sweden's Chairmanship of the Global Forum on Migration and Development <http://www.government.se/content/1/c6/21/38/32/bf4dfb20.pdf>

Удруге обговорення міграційних проблем на найвищому рівні відбулося 3—4 жовтня 2013 року. За його результатами прийнято Декларацію, в якій керівники країн ООН засвідчили своє рішення діяти у напрямку розробки ефективного і всеохопного порядку денного з питань міжнародної міграції, який би включав аспект розвитку і забезпечував дотримання прав людини шляхом підвищення ефективності партнерства всіх зацікавлених сторін на регіональному та глобальному рівнях [12]. Окремо підкреслено необхідність міжнародного співробітництва у вирішенні проблем нерегульованої міграції, протидії торгівлі людьми, захисту мігрантів — жінок та дітей тощо.

Важливо, що другий Глобальний діалог з питань міграції співпав за часом з дебатами щодо порядку денного в області розвитку на період після 2015 року, тобто уточнення цілей, сформульованих у Декларації тисячоліття. Підводячи підсумки перших 15 років ХХІ століття, світове співтовариство опрацьовує подальші плани, спрямовані на досягнення глобального партнерства, яке має забезпечити інклюзивний економічний розвиток, інклюзивний соціальний розвиток, мир та безпеку, сталий розвиток навколишнього середовища.

Міграцію як конкретний показник глобалізації визнано одним із важливих чинників прогресу, що несе значний потенціал [13, с. 4]. Адже саме міжнародна міграція є одним із найефективніших і швидких засобів скорочення бідності. Вона здатна сприяти досягненню Цілей тисячоліття завдяки внескам у людський капітал (освіта, охорона здоров'я), створення умов для відкриття нових робочих місць, обміну знаннями та ідеями, сприяння потокам товарів та інвестицій між країнами походження та призначення мігрантів. Перекази мігрантів сягають 600 млрд доларів на рік, з яких дві третини спрямовано до країн, що розвиваються. Вони втричі перевищують обсяги іноземної фінансової допомоги і є одним з найбільших потенційних джерел фінансування розвитку.

Водночас, міжнародна мобільність населення має не лише позитивні, а й негативні наслідки, до того ж вона постійно зростає (на сьогодні у світі нараховується, за оцінками ООН, 232 млн мігрантів), водночас, нерівномірність економічного розвитку країн

та регіонів поглиблюється. Дисбаланс у розміщенні населення та його структурі збільшується, загострюється конкуренція за кваліфіковані людські ресурси і таланти. Все це недвозначно вказує на необхідність формування спільного глобального підходу до розв'язання міграційних проблем. Він має передбачати, як мінімум, зменшення витрат та ризиків міграції і переказів, запобігання дискримінації мігрантів, визнання їхніх зусиль, створення умов для ефективного застосування освітніх та професійних навичок, забезпечення можливості належного користування соціальним захистом тощо [14].

На думку науковців, існують кілька варіантів урахування міграції у цілях глобального розвитку після 2015 р. Перший з них полягає у формулюванні окремої цілі у зв'язку з міграцією, наприклад: щонайповніше використання потенціалу міграції та мінімізація її негативних наслідків. Це, однак, потребуватиме подальшої конкретизації та пов'язано з ризиком подрібнення цілей, відволікання уваги від насправді глобальних проблем.

Інший шлях — виділити мігрантів при формулюванні загальних цілей, спрямованих на забезпечення прав людини, освіту, вирішення гендерних проблем, охорону здоров'я тощо, оскільки вони належать до груп населення, що перебувають у ризикованій ситуації та потребують окремої уваги.

Проте найбільш прийнятним виглядає третій варіант, який полягає у погляді на міграцію та адекватний режим її регулювання як на потужний чинник, що сприяє розвитку, значущий для всіх його аспектів. Іншими словами це означає, що при плануванні шляхів досягнення певної конкретної цілі розвитку необхідно враховувати потенціал міграції, який може цьому сприяти, а також труднощі та проблеми, що створюватимуться міжнародною мобільністю.

Не обсяги міграції, а, так би мовити, її якість, тобто те, як вона відбувається, в яких умовах мігранти живуть і працюють, яким чином регулюються міграційні переміщення, будуть визначальними для кінцевого результату. Причому навіть за наявності наймудрішої політики жодна країна не здатна знайти відповіді на виклики міграції в ізоляції. Тому міграційні питання мають стати одним із важливих напрямів глобальної співпраці.

Глобальна група з міграції під головуванням Міжнародної організації з міграцій підготувала пропозиції щодо врахування міграційних питань у Цілях тисячоліття. Зокрема, запропоновано такі індикатори вимірювання поступу: зниження вартості переказів коштів на 5 % до 2030 р.; на 90 % скорочення частки мігрантів, які змушені платити більше місячної зарплатні за послуги працевлаштування за кордоном; зменшення удвічі кваліфікаційного розриву між мігрантами та місцевими працівниками; збільшення до двох третин частки мігрантів, на яких поширюються міждержавні угоди про соціальне забезпечення; забезпечення не менш як для 90 % мігрантів рівну з місцевими працівниками зарплатню за однакову роботу [14].

За словами спеціального представника Генерального секретаря ООН з міграції та розвитку Пітера Сазерлденда, кількісні індикатори дадуть змогу розробити конкретну «дорожню карту», за допомогою якої можна буде перейти від нинішньої експлуаторської по суті моделі міграційних переміщень, що мало піддається регулюванню, до системи, яка буде надійно управлятися, захищати права мігрантів, і в рамках якої можна буде прораховувати наслідки міграції та вигоди від неї. В ідеалі бажано приділити основну увагу усуненню перешкод на шляху всіх видів людської мобільності, як всередині країн, так і через державні кордони, скоротити економічні та соціальні втрати, пов'язані з міграцією. Включення міграції у всесвітню стратегію має справити значний вплив на життя багатьох людей, забезпечити їм кращий доступ до реалізації їхніх прав. Це також має призвести до змін у суспільному сприйнятті мігрантів, завдяки чому вони розглядатимуться як благо, а не як лихо [15].

Таким чином, після першого винесення міграційних проблем на найвищий рівень обговорення в рамках ООН в 2006 р. дебати щодо використання потенціалу міграції в інтересах розвитку не вщухали. Разом з тим, попри певні успіхи, не можна не визнати, що масштаби і значення міжнародної міграції набагато перевищують рівень її глобального управління. Й донині міграційний компонент слабо інкорпорований у стратегії розвитку на національному та міжнародному рівнях, розуміння внеску мігрантів у розвиток країн походження і призначення у суспільстві недостат-

не. Міжнародний діалог з цього питання, що істотно активізувався впродовж останніх десятиліть, є лише першим кроком на шляху кристалізації спільного для міжнародного співтовариства бачення шляхів вирішення міграційних проблем, використання позитивного потенціалу міграції в інтересах всіх.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Castles S.* Migration and Development — Development and Migration: what comes first? — 871 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: [http://www.imi.ox.ac.uk/pdfs/S %20Castles %20Mig %20and %20Dev %20for %20SSRC %20April %2008.pdf](http://www.imi.ox.ac.uk/pdfs/S%20Castles%20Mig%20and%20Dev%20for%20SSRC%20April%2008.pdf)
2. *Международная миграция и развитие.* Доклад Генерального секретаря. Организация Объединенных Наций. — А/60/871 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.un.org/russian/esa/economic/a59_325.pdf
3. *Nyberg Sorensen N., Van Hear N., Engberg-Pedersen P.* The Migration-Development Nexus: Evidence and Policy Options in: The migration-development nexus / Ed. by N. Van Hear & N. Nyberg Sorensen. — IOM, 2003.
4. *World Migration 2003.* Managing Migration. Challenges and Responses for People on the Move. — IOM, 2003.
5. *The Berne Initiative: A Global Consultative Process for Inter-State Cooperation on Migration Management* [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.iom.int/jahia/Jahia/cache/offonce/pid/1491>.
6. *Migration in an interconnected world: New directions for action.* Report of the Global Commission on International Migration [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://gcim.org/eng/finalreport/html>
7. *Куклина И.* Международный диалог по проблемам миграции: тенденции и перспективы [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://perspectivy.info/oykumena/politika/mezhdunarodnyj_dialog_po_probleмам_migracii_tendencii_i_perspectivy_2010-03-26.htm
8. *Strengthening of the United Nations: an agenda for further change.* Report of the Secretary-General. — А/57/387 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://un.org/events/action2/A.57.0387.pdf>
9. *Toward the 2013 high-level Dialogue on International Migration and development/ Final Report of the high-level Dialogue Series.* — IOM: 2013.
10. *Резюме диалога на высоком уровне по вопросу о международной миграции и развитии.* — А/61/515) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N06/571/04/PDF/N0657104.pdf?OpenElement>

11. *Международная миграция и развитие. Резолюция, принятая Генеральной Ассамблеей 20 декабря 2006 года. — A/Res/61/208*) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N06/506/87/PDF/N0650687.pdf?OpenElement>
12. *Декларация по итогам диалога на высоком уровне по вопросу о международной миграции и развитии* [Електронний ресурс]. — Режим доступу: — A/RES/68/4 <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N13/439/71/PDF/N1343971.pdf?OpenElement>
13. *Akerman Borje E.* Unlocking the potential of migration for inclusive development // Migration policy practice. — 2012. — № 1(3).
14. *Why & How Migration should be included in the Post-2015 United Nations Development Agenda* [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.globalmigrationgroup.org/sites/default/files/uploads/hld/Background-Paper_Why-and-How-Migration-should-be-Included-in-the-post-2015.pdf
15. *Сазерденд П.* Миграция — это развитие. Почему нужно открывать границы [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://liga.net/opinion/102962_mi-gratsiya-eto-razvitie-pochemu-nuzhno-otkryvat-granitsy.htm

І.О. Мостова

МІГРАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ ЯК ФАКТОР РОЗВИТКУ ПРОЦЕСІВ УРБАНІЗАЦІЇ

Міграція та урбанізація в світовій історії. Зв'язок між урбанізацією і міграцією досить складний і неоднозначний. Ці два процеси можуть співпадати в своєму розвитку, а можуть бути протилежними. Однією з головних причин урбанізації є відтік людей із сільської місцевості в міста та перетворення частини сільських поселень на міські. Така ситуація обумовлена як демографічними, так і соціально-економічними чинниками. Значний вплив на кількість, розміщення та склад населення країн мають зовнішні або міжнародні міграції. Внутрішні міграції відбуваються в межах однієї держави, міграційні потоки в даному випадку можуть бути таких типів: село — місто, місто — місто, село — село, місто — село.

Вважається, що перші міста з'явилися між 3500 і 1500 рр. до н. е. в долинах річок та на узбережжях морів. Це були території між Тигром і Євфратом (Месопотамія), долин річок Ніл, Йордан, Інд та Ганг, Янцзи тощо.

Міста на території Європи формувались з часів древніх Греції та Риму. Римляни, проводячи шляхи на захоплених територіях, будували укріплені фортеці для гарнізонів, які забезпечували контроль. Там же оселялись чиновники, збирачі податків, а поруч — торговці, ремісники, селяни. Така давньоримська «спадщина» вплинула на формування європейської мережі міст — багато з них були започатковані римлянами і навіть зберегли римські назви.

Величезний поштовх розвитку міської мережі надала промислова революція з її мануфактурами, заводами і фабриками. Для їхньої роботи потрібно було багато працівників, якими ставали сільські жителі в результаті еміграції до міст. Справжня урбанізація почалась з індустріальної революції в Європі, коли кількість і част-

ка міського населення починають невідпинно зростати, спочатку на цій території, а потім і у всьому світі [1, с. 93].

Історично урбанізація пов'язана з розвитком капіталізму. Тож Велика Британія першою пережила індустріалізацію і першою перетворилась на країну з переважно міським населенням. Більшість країн Європи та США почали урбанізовуватися на початку XIX ст. Наприклад, за період з 1800 по 1900 рік населення Нью-Йорка збільшилося з 60 тис. до 4,8 млн осіб [2].

Наприкінці XVIII — у середині XIX ст. відбувалось не лише формування технологічного способу виробництва та поширення промислової революції, а й *перший* етап міжнародної трудової міграції. Накопичення капіталу та відносно перенаселення в країнах Європи призводить до масової міграції до Північної Америки, Австралії, Нової Зеландії. Так розпочалося формування світового ринку праці, що сприяло економічному розвитку в країнах імміграції, утворенню і стрімкому розвитку нових міських поселень — Нью-Йорку, Бостону, Балтимору, Сіднею, Веллінгтону тощо [3, с. 63].

Концентрація населення в містах та збільшення їх ролі в житті суспільства відбувалися протягом всієї історії. Але лише з початку XIX ст. спостерігається значне прискорення даного процесу. З 1800 до 1900 року за загального зростання населення в 1,7 разів, міського населення стало більше в 4,4 рази, в XX столітті — відповідно в 3,7 та 13,3 рази. Населення планети в цілому подвоюється за 35 років, а міське населення — за 11 років. Причому найбільші центри ростуть удвічі швидше невеликих міст. На початку XIX століття в містах проживало лише 29,3 млн чоловік (3 % населення Землі); до 1900 р. — 224,4 млн (13,6 %); до 1950 р. — 729 млн, (28,8 %); а до 1980 — 1821 млн (41,1 %). Саме тоді, (на початку XIX ст.) почали складатися контури сучасної мережі великих міст. Так, найбільшим містом світу був Лондон (865 тис. осіб), другим в Європі був Париж (550 тис.), третім — Неаполь (340 тис.), — Санкт-Петербург (330 тис.) та Відень (230 тис.). Між Лондоном та Парижем по величині знаходилися азіатські міста Пекін, Кантон (по 800 тис. жителів) та Константинополь (570 тис.) [4].

Другий етап міжнародного переміщення трудових ресурсів охоплює період з 1880-х років до Першої світової війни. З Європи

до Америки за цей період емігрувало майже 20 млн осіб. Концентрація виробництва і капіталу в передових країнах (США, Велика Британія, Німеччина тощо) зумовлює підвищений попит на додаткову робочу силу та стимулює імміграцію з менш розвинутих країн (деяких країн Європи, Індії, Китаю та ін.).

Третій етап міжнародної трудової міграції охоплює період між двома світовими війнами. За цей час емігрувало приблизно 9 млн осіб. Особливістю цього етапу є скорочення масштабів міжнародної трудової міграції (у тому числі міжконтинентальної) і навіть — рееміграції з США. Це було зумовлено, по-перше, світовою економічною кризою 1929—1933 років, внаслідок якої зросло безробіття в розвинутих країнах і виникла необхідність обмеження міграційних процесів. По-друге, замкнуто-тоталітарний характер розвитку СРСР виключив його з кола країн-донорів робочої сили [3, с. 66].

Високий темп росту міського населення у другій половині ХХ ст. обумовлений взаємодією декількох факторів: міграцією сільського населення до міст (цей період в історії часто називають «велике переселення народів ХХ ст.», «міська революція») та «демографічним вибухом» у країнах, що розвиваються. В 1991—1995 рр. міщан у світі щорічно ставало більше в середньому на 61 млн осіб (сільських жителів — на 25 млн) [5, с. 8]. Саме після Другої світової війни, розпочався *четвертий* етап розвитку міжнародної міграції робочої сили. Для цього етапу характерним є зростання внутріконтинентальної міграції, зокрема в Європі та Африці. Крім того, розпочинається процес «відтоку інтелекту», який триває і зараз [3, с. 67—68].

Зокрема, в другій половині ХХ століття починають з'являтися перші ознаки «кризи» урбанізації. У США в 1960-х роках (в 1970-х роках у деяких країнах Західної Європи) увиразнилися процеси територіальної деконцентрації населення. Мається на увазі не лише переміщення населення з міст у передмістя (цей процес активізувався ще в 1950-х роках), а й активніше зростання міст у периферійних районах, ніж у високоурбанізованих. Такий процес названо «реурбанізацією». У 1970-х роках у США темпи приросту населення агломераційних територій вперше були нижчими за середні по країні. У Франції, Швеції, Італії, Канаді відбувся загальний

зсув населення із міських агломерацій у малі та середні міста в результаті зміни напрямку міграції. У Великій Британії, Швейцарії, Бельгії, Австрії тривав спад загального приросту населення у великих містах. При цьому мігранти направлялися, головним чином, із центрів міст в приміські зони. У багатьох великих міських агломераціях чисельність населення перестала збільшуватися і навіть почала зменшуватися (головним чином за рахунок міст-центрів).

З розвитком урбанізації роль міграції в прирості міського населення постійно знижується, хоча інтенсивність територіальної мобільності населення все ж росте, особливо інтенсивність маятникових міграцій [6].

Історичні аспекти міграційних та урбанізаційних процесів в Україні. Україна у всі історичні періоди відзначалася значним переміщенням людей як в межах території, так і за її межі. У часи Київської Русі мігрували переважно ремісники, купці та воїни, а після її розпаду посилилися внутрішні і зовнішні міграції, зумовлені політичними та соціально-економічними причинами. Особливо міграції активізувались у XVII—XVIII ст., коли українських козаків та селян примусово вивозили у північні регіони Росії для розбудови міст, військових та господарських об'єктів.

Перебування території України у складі різних імперій (Російської, Австро-Угорської, Османської), та Польщі зумовлювало в різні часи міграцію населення: українське населення було джерелом дешевої робочої сили для цих імперій. Це вплинуло на основні напрями міграційних потоків населення з різних частин України. Міграції населення значно посилилися у XIX ст., особливо після відміни панщини в Австро-Угорщині (1848 р.) та кріпосного права в Росії (1861 р.) [3, с. 18].

Міграційна активність українців Наддніпрянщини та західно-українських земель кінця XIX — початку XX ст. була спричинена аграрним перенаселенням та майновим розшаруванням селянства. Велика кількість незаможних селян із східної частини України прямувала в пошуках вільних земель спочатку на Північний Кавказ, Поволжя і Урал, а пізніше — до Сибіру, Казахстану, на Далекий Схід. Про інтенсивність еміграції з цієї частини України свідчать такі показники: наприкінці кінці XIX ст. виїжджало щорічно понад

40 тис. осіб, а вже на початку ХХ ст. — понад 200 тис. осіб. Найбільше емігрантів було із Лівобережжя, значно менше — з центральних та південних регіонів. Крім того, в той період відбувалась масова еміграція населення України до країн південної та західної Європи, а згодом і до Америки. За часів радянської влади характерними стають примусові міграції до північноросійських територій.

У повоєнний період Україна стала регіоном масової імміграції. Сюди стікалось населення із різних регіонів СРСР і осідало найбільше на східних і південних землях, у містах. Спеціалістів із різних галузей господарства, що жили у східних областях України, направляли на роботу у західні області, а із західних областей — на схід і південь України. Тоді ж посилилась міграція в напрямі село-місто, що було зумовлено швидкою індустріалізацією держави. За рахунок таких міграцій різко зростала як чисельність, так і частка міського населення (за 1939—1979 рр. — на 16,9 млн осіб або із 33,5 до 61,2 %). Найбільші темпи таких міграцій були характерні для Донецького та Придніпровського районів, найменші — для західної та північної частини України. Характерною особливістю таких міграцій було не тільки переміщення людей із сільської місцевості у міста свого регіону (області), а й їх міграції у міста інших частин України (із сіл північної та західної частин у Придніпров'я, із сіл різних регіонів — на Донбас, до столиці). Із поглибленням загальної економічної кризи в Україні ці процеси поступово сповільнюються, а в останні роки ХХ століття подекуди набувають протилежного спрямування. Протягом 1995—1996 рр. за рахунок позитивного міграційного сальдо чисельність сільського населення збільшилась на 142 тис. осіб [7].

Отже, до 1918 року Україна була аграрною країною і в містах проживало лише 18,0 % населення. Інтенсивна урбанізація в Україні розпочалася в 1926—1939 рр., коли було взято курс на індустріалізацію народного господарства, тобто всього лише за 13 років чисельність міського населення зросла у 2,4 рази. Протягом трьох десятиріч років (1960—1990 рр.) внутрішньореспубліканська міграція на три чверті формувала механічний приріст міського населення. Екстенсивна економіка міста поглинала основний контингент сільських мігрантів, їх частка в структурі внутрішньообласної міграції становила 85,0—90,0 %. Основну частину міграційного при-

току населення в міста області поглинали обласні центри. Внаслідок міжобласного міграційного обміну все активніше зростали Київ, Харків, Дніпропетровськ, Одеса, Запоріжжя, Донецьк, Львів [8, с. 116—150].

Інтенсивне зростання великих міст та недостатній розвиток функціональної структури малих і середніх міських поселень зумовили значні міграції між містами УРСР. У період з 1959 по 1970 рр. на Дніпропетровськ, Донецьк, Київ, Одесу та Харків припадала шоста частина осіб, що прибули з інших міст республіки. Згідно з підсумками Всесоюзного перепису населення 1970 року, Українська РСР належала до числа республік зі значною інтенсивністю міграції. Так, у 1968—1969 рр. оборот міжреспубліканської та внутрішньореспубліканської міграції населення склав 4385,2 тис. осіб., тобто на 1000 осіб змінили місце проживання 94 особи.

У зв'язку зі швидким економічним розвитком південних і південно-східних областей республіки значно збільшувалося їх населення. Дещо нижчі темпи зростання населення центральних областей пов'язані з чільним місцем або домінуванням сільсько-господарського виробництва, що сприяло міграційному відтоку населення в більш індустріально розвинуті регіони області. Винятком стала Київщина, населення якої демонструвало зростання, зумовлене формуванням та розвитком Київської агломерації [9, с. 179—184].

Концентрація населення у великих, крупних і найбільших містах України супроводжувалася територіальним перерозподілом сільських мешканців із периферійних районів у передмістя. В цьому процесі міста виконували функції своєрідних ядер кристалізації нових соціально-просторових структур сільського розселення. В цілому слід відмітити приуроченість районів концентрації сільських жителів до найбільш складних і динамічних виробничих, урбаністичних і транспортних структур, які утворюють економічний опорний каркас території країни. Концентрація населення в містах і усе більша внаслідок міграційного притоку концентрація сільських жителів в передмістях — дві сторони одного і того ж процесу урбанізації [8, с. 116—150].

Сучасні тенденції урбанізаційних процесів у світі і місце в них міграцій. XX століття було століттям стрімкої урбанізації. Частка мешканців Землі, що проживають в містах, за XIX століття зросла лише з 5,0 % до 13,0 %, до 1950 року вона піднялася до 29,0 %, а в 2005 році становила 49,0 %. У 2009 році вперше в історії людства сукупна світова кількість міських жителів (3,49 млрд) перевищила кількість селян (3,41 млрд). Серед розвинених країн показник урбанізації сьогодні досягає 75,0 %, серед менш розвинених — 45,0 %. Очікується, що до 2030 року питома вага міського населення сягне 60,0 % або 4,9 млрд осіб (в абсолютних показниках). Тим часом чисельність сільських жителів буде поступово знижуватися, особливо починаючи з 2019 року (рис. 1).

Швидке зростання рівня урбанізації країн обумовлено значною кількістю потенційних мігрантів із села в місто і збереженням високого рівня природного приросту в міських поселеннях. Міграція з села до міста і перетворення сільських поселень у міські в найближчі десятиліття будуть важливими факторами високого зростання міського населення, особливо в менш розвинених країнах світу. Очікується, що вони забезпечать від 40,0 до 50,0 % приросту міського населення (250—310 млн осіб протягом 2005—2015 рр.).

Процес зростання відносної чисельності міщан у найбільш розвинених регіонах світу вже майже закінчився: у середині XX століття в містах проживало 52,1 %, а за оцінкою 2010 р. — 75,0 % населення. До 2030 року частка міщан у цих регіонах підніметься до 80,8 %. До 2020 року, згідно з прогнозними оцінками, кількість міських жителів зрівняється з кількістю сільських і в країнах, що розвиваються, а до 2030 року підвищиться до 56,1 % [10].

Зупинимось детальніше на відносних та абсолютних показниках процесів урбанізації в межах конкретних країн. За даними ЮНІСЕФ, до країн з найвищим відсотком урбанізованого населення (група 1) у 2010 році належали США (255 млн міського населення, 82 % від всього населення країни), Бразилія (169 млн / 87 %) та Мексика (88 млн / 78 %). До країн зі значним рівнем урбанізації (група 2) належали — Росія (105 млн / 73 %), Японія (85 млн / 63 %) та Німеччина (61 млн / 74 %). Аграрними країнами із незначним рівнем урбанізації (група 3) були — Китай (630 млн / 47 %), Індія (368 млн /

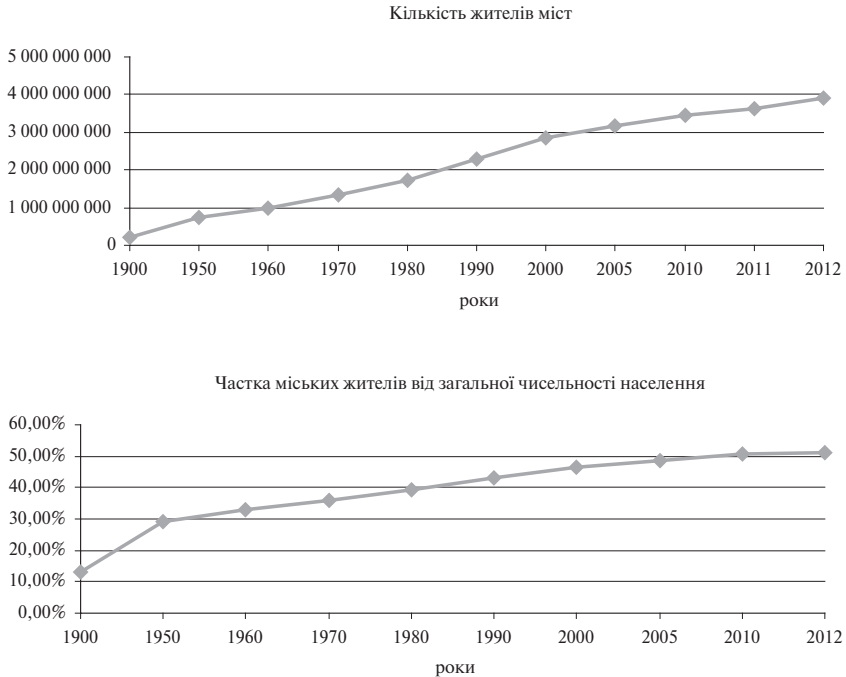

Рис. 1. Динаміка чисельності міського населення світу (1990—2012 рр.)

Джерело: [11].

30 %), Індонезія (106 млн / 44 %), Нігерія (79 млн / 50 %). В Україні в цей час міське населення становило 69 % (31 млн осіб).

Вірогідно у 2020 році до групи 1 належатимуть: США (249 млн / 85 %), Бразилія (187 млн / 90 %), Мексика (97 млн / 81 %), Іран (64 млн / 76 %), Німеччина (61 млн / 76 %). До другої групи входитимуть: Китай (787 млн / 55 %), Нігерія (110 млн / 57 %), Росія (101 млн / 75 %), Японія (86 млн / 69 %), Туреччина (62 млн / 74 %). Третю групу країн представлятимуть Індія (463 млн / 34 %), Індонезія (122 млн / 48 %), Пакистан (90 млн / 40 %) та Бангладеш (63 млн / 34 %). В Україні до 2020 року відсоток міського населення зросте до 72 %, що буде відповідати все тому ж 31 млн осіб, оскільки загальна кількість населення до того часу зменшиться.

У 2050 році, за даними ЮНІСЕФ ситуація буде така: група 1 — США (365 млн / 90 %), Нігерія (218 млн / 75 %), Бразилія (204 млн / 94 %), Мексика (113 млн / 88 %), Росія (96 млн / 83 %), Іран (83 млн / 86 %), Туреччина (82 млн / 84 %), Велика Британія (64 млн / 88 %), Франція (64 млн / 94 %). Група 2 — Китай (1038 млн / 73 %), Індія (875 млн / 54 %), Пакистан (199 млн / 69 %), Індонезія (190 млн / 66 %), Бангладеш (126 млн / 56 %), Філіппіни (101 млн / 69 %), Конго (93 млн / 635), Єгипет (83 млн / 63 %), В'єтнам (66 млн / 59 %). Третю групу представлятиме лише Ефіопія з її міським населенням в межах 65 млн, яке складатиме 37 % від усіх жителів країни. В Україні до 2050 року відсоток міського населення зросте ще — до 82 %, що буде відповідати лише 29 млн осіб (населення країни продовжуватиме зменшуватись) [12].

Станом на кінець 2013 року, за даними Інтернет-ресурсу «Nationmaster.com», світовий рівень урбанізації становив 56,2 %. Найбільш урбанізованими були Гібралтар, Бермудські острови, Сінгапур, Монако, Науру та Гваделупа (рівень урбанізації сягає 100 %), а найменш урбанізованими (нижче 10 %) — слабо-розвинуті країни: Бурунді, Бутан та Руанда. Дані того ж джерела щодо частки іммігрантів серед всього населення країни вказують на високі відносні показники у Андоррі (77,3 %), Катарі (75,9 %), ОАЕ (71,4 %), Монако (70,1 %), Кувейті (62,1 %), Сінгапурі (42,6 %), Бахрейні (42,2 %) тощо, а найнижчі — у В'єтнамі, Індонезії, Іраку, Афганістані, Перу і інших країнах Африки, Азії та Центральної Америки (менше 1,0 %).

Спробуємо розрахувати коефіцієнт кореляції між рівнем урбанізації території та часткою іммігрантів серед усього населення країни. Кореляційний аналіз виконано в програмі SPSS Statistics та програмі Statistica для зіставлення отриманих результатів. Отже, коефіцієнт кореляції (за результатами обох розрахунків) становить $r = 0,49$, що свідчить про досить тісний прямий зв'язок між цими двома процесами. Тобто, збільшення частки іммігрантів у країні призводить до зростання рівня її урбанізації.

Чим характеризуються сучасні міграційні процеси у світі? За даними звіту відділу народонаселення ООН, за межами країни народження у 2013 році проживало 215,8 мільйонів людей, що скла-

дає 3,2 % від всієї чисельності населення світу. Згідно зі статистикою, у Європі та Азії мешкають майже дві третини від усіх світових іммігрантів (72 мільйони — у Європі, 71 мільйон — в Азії), проте найпопулярнішою країною залишаються США, де мешкає 45,8 мільйонів іммігрантів. Крім того, більшість мігрантів — це жителі країн, що розвиваються. Також у результатах дослідження зазначено, що 74,0 % мігрантів — населення працездатного віку (від 20 до 64 років), а жінки складають 48,0 % від усієї кількості міжнародних мігрантів [13].

Потрібно зазначити, що у десятку головних міграційних коридорів світу входять, млн мігрантів:

- Мексика — США (11,6)
- Росія — Україна (3,5)
- Україна — Росія (2,9)
- Бангладеш — Індія (3,3)
- Туреччина — Німеччина (2,7)
- Казахстан — Росія (2,5)
- Росія — Казахстан (2,2)
- КНР — Гонконг (2,2)
- Індія — ОАЕ (2,2)
- КНР — США (1,7) [14].

Чисельність економічних мігрантів у найближчий період часу буде постійно зростати. Згідно з прогностичними розрахунками Світового банку, наступні кілька років чисельність населення у віці 15—39 років у країнах-донорах збільшиться на 570 млн осіб (у тому числі у країнах Африки південніше Сахари — на 328 млн осіб, країнах Близького Сходу та Північної Африки — на 44 млн), а в країнах-реципієнтах, навпаки, скоротиться на 216 млн осіб.

Серед країн, із яких виїхала найбільша кількість міжнародних мігрантів, лідирують з незначним відривом одна від одної Мексика (11,9 млн), Індія (11,4 млн) та Росія (11,1 млн). Україна в даному списку займає п'яте місце, після Китаю. В декількох країнах серед

міжнародних мігрантів переважають біженці: на Палестинській території такий статус мають 100,0 % іммігрантів, в Йорданії та Чаді — 85,0 %, Сирії — 72,0 %, Танзанії — 70,0 %, Еквадорі — 67,0 %, Лівані — 61,0 %, Іраку — 52,0 %, Замбії та Пакистані — по 50,0 %. Ще в 20 країнах частка біженців серед міжнародних мігрантів складає від 19,0 % до 45,0 % [10].

Особливістю сучасних процесів урбанізації є те, що найбільш інтенсивні вони у країнах, що розвиваються. Це супроводжується стихійним, неупорядкованим характером розбудови міст, розростанням «нетрів». Наприклад, в Африці міське населення збільшилось в 11 разів між 1950—1997 рр. і зовсім скоро кожен другий африканець буде жити у місті. В таких умовах зростання населення перевищує спроможність держави створювати робочі місця для цих громадян і розбудовувати інфраструктуру, тому в нетрях спостерігаються антисанітарія та бідність. Вже зараз 40,0 % населення індійських міст живе в таких злиденних зонах. Як наслідок, стихійна урбанізація загрожує виникненням різноманітних гуманітарних катастроф. До класичних «нетряних» мегаполісів належать: Лагос, Мумбай, Мехіко, Калькутта, Дакка. Значною мірою процес урбанізації у країнах третього світу відбувається за рахунок міграцій до міст із сільських місцевостей тисяч молодих людей, що шукають засобів для існування. Отже, у сучасних умовах осередок бідності перемісився із сіл до міст [15, с. 94]. Двадцятка найбільших мегаполісів світу станом на 2013 рік відображена у таблиці.

Існує й інший вплив міжнародних переміщень населення на усе більші масштаби світової урбанізації: виникнення «глобальних» або «світових» міст, інкорпорованих у світову економіку, які є серцевиною економічного розвитку та концентратором інноваційних технологій та інтелектуальних ресурсів. Глобальних міст на планеті налічується близько 40. У них концентрується еліта висококваліфікованих спеціалістів, менеджерів, підприємців. Водночас цим містам притаманний ринок праці зі значним сегментом низькооплачуваних і непрестижних робочих місць, непривабливих для місцевого населення, тож потребують багатьох робочих рук низькокваліфікованих мігрантів. Тому в глобальних містах відсоток іммігрантського населення зростає. Прибуття мігрантів, очевидно, справляє позитивний вплив на розвиток найбільших метрополій.

Певні групи мігрантів, оселившись у депресивних міських районах, сприяли їх відновленню та розквіту [17, с.13].

Посилена еміграція у міста, з одного боку, збільшує кількість людей, які живуть у злиднях, а з іншого, зменшує брак трудових ресурсів розвинених країн. Розширення меж міст розвинених країн, які поступово формують навколо себе урбанізовані території, звільняє їхні центри від надмірної скупченості будівель, людей, забезпечуючи тим самим кращі умови для проживання [18, с. 82—83].

Мегаполіси світового масштабу, 2013 рік

Номер з/п	Місто	Країна	Кількість населення, млн осіб
1	Токіо	Японія	37 239
2	Джакарта	Індонезія	26 746
3	Сеул	Південна Корея	22 868
4	Делі	Індія	22 826
5	Шанхай	Китай	21 766
6	Маніла	Філіппіни	21 241
7	Карачі	Пакистан	20 877
8	Нью-Йорк	США	20 673
9	Сан-Паулу	Бразилія	20 568
10	Мехіко	Мексика	20 032
11	Пекін	Китай	18 241
12	Гуанчжоу	Китай	17 681
13	Мумбаї	Індія	17 307
14	Кіото	Японія	17 175
15	Москва	Росія	15 788
16	Каїр	Єгипет	15 071
17	Лос-Анджелес	США	15 067
18	Калькутта	Індія	14 630
19	Бангкок	Таїланд	14 544
20	Дакка	Бангладеш	14 399

Джерело: [16].

Міграції населення в Україні як фактор розвитку урбанізації у XXI столітті. Рівень урбанізації в Україні станом на 2013 рік склав 68,8 %. За цим показником Україна подібна до таких європейських країн, як Італія, Польща, Болгарія, Беларусь.

Кількість міського населення в країні на кінець 2013 року становила 31378,6 тис. осіб. Міське населення почало переважати над сільським уже у 1960-х роках (рис. 2). Зокрема, кількість міських жителів за роки незалежності України була найвищою у 1993 році (понад 35 млн осіб) і вже починаючи з 1995 року почала різко спадати, щорічні темпи скорочення при цьому становили 0,21 ос. Даний процес обумовлений загальним демографічним скороченням населення на тлі різних соціально-економічних перетворень. Отже, за 20 років Україна втратила біля чотирьох мільйонів міських жителів. Частка ж міщан від загальної чисельності населення почала різко зростати з 2002 року і за 10 років XXI століття виросла на 1,7 відсоткових пункти (рис. 3).

Частка міського населення неоднакова за регіонами. Найбільша вона у Донецькій (91,0 %), Луганській (87,0 %) та Дніпро-

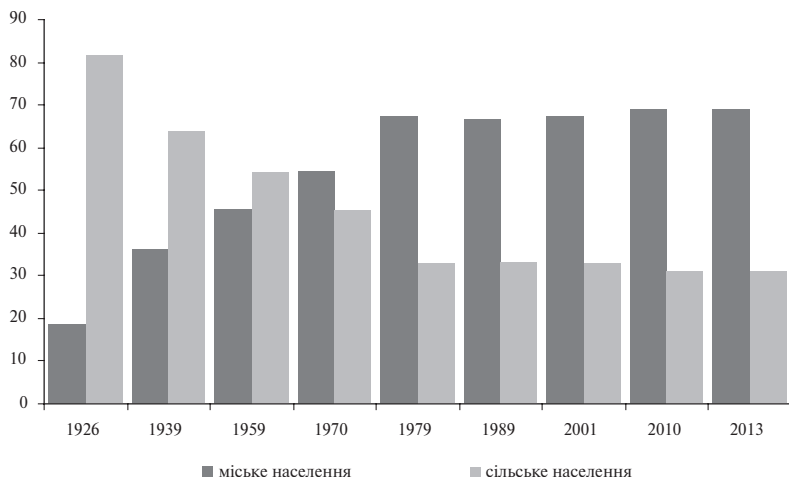

Рис. 2. Динаміка частки міського та сільського населення України, %

Джерело: [19].

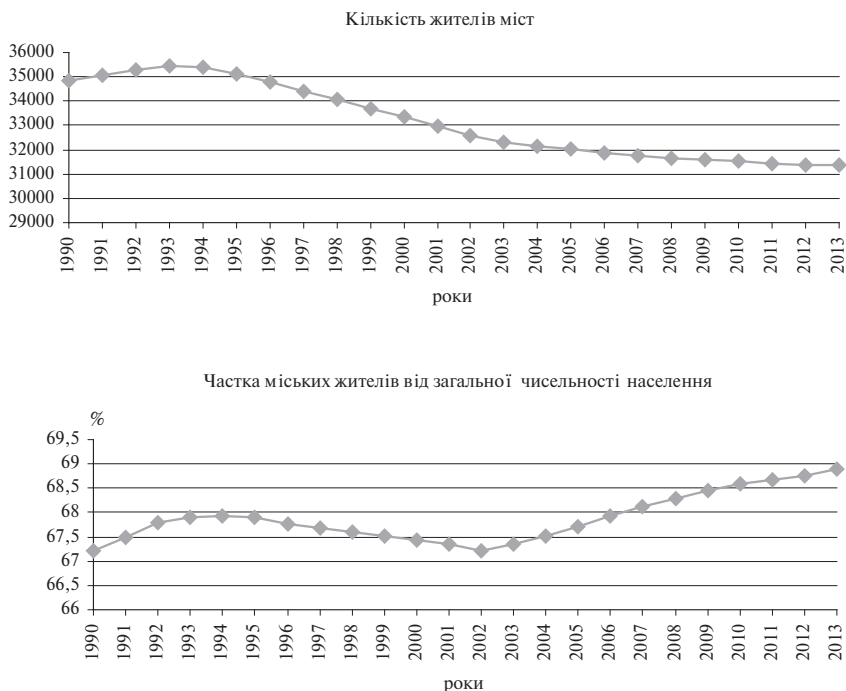

Рис. 3. Динаміка чисельності міського населення України (1990-2013 рр.)

Джерело: [19].

петровській (84,0 %) областях. Достатньо високі показники, в зіставленні з середніми по країні, характерні також для Харківської, Запорізької, Миколаївської, Одеської, Херсонської, Сумської, Кіровоградської, Львівської області та Криму (60,0—75,0 %). Відносно низькі показники мають Волинська, Вінницька, Житомирська, Київська (без м. Київ), Полтавська, Черкаська, Чернігівська області (50,0—59,0 %). Аграрними (більше 50 % населення — сільські жителі) є Закарпатська (63,0 %), Івано-Франківська (57,0 %), Рівненська (52,0 %), Тернопільська (56,0 %) та Чернівецька (57,0 %) області.

Кількість міст в Україні продовжує зростати і у 2013 році їх чисельність становила 460. Це відбувається в основному за рахунок

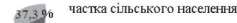
зміни селищами міського типу свого адміністративного статусу. В межах західного регіону України проживає лише 36,1 % міського населення, натомість у східному регіоні — майже половина усіх городян держави (49,3 %). На півдні зосереджено близько 14,0 % міського населення країни.

Концентруючи в собі 68,8 % населення, міські утворення складають лише 4,0 % від усієї кількості населених пунктів країни. Серед міських поселень власне в містах мешкає 86,0 % жителів, решта — у селищах міського типу. Найбільша кількість міських населених пунктів (міст та селищ міського типу) у Донецькій та Луганській областях (відповідно 183 та 146 населених пункти), а сільських населених пунктів найбільше у Львівській та Полтавській областях (1850 та 1810 відповідно).

За рівнем урбанізації території, адміністративні одиниці України поділяються на чотири групи:

- високоурбанізовані регіони — Донецька, Харківська, Дніпропетровська, Луганська області, міста Київ та Севастополь;
- регіони зі значним рівнем урбанізації — Одеська, Миколаївська, Запорізька та Сумська;
- регіони із середнім рівнем урбанізації — Київська, Черкаська, Кіровоградська, Чернігівська, Полтавська, Житомирська, Хмельницька, Волинська, Львівська, Херсонська та АР Крим;
- регіони з низьким рівнем урбанізації — Вінницька, Рівненська, Тернопільська, Чернівецька, Івано-Франківська та Закарпатська (рис. 4).

Отже, станом на 01.01.2013 року в Україні нараховувалося 460 міст, 885 селищ міського типу та 28441 сільських населених пунктів, об'єднаних у 10279 сільрад. Для порівняння: станом на грудень 1965 року в Україні було 370 міст, 828 селищ міського типу та 32 742 сільських населених пунктів. Тобто за 48 років кількість міських поселень в Україні зросла на 12,2 % або на 147 таких поселень в абсолютних показниках. Водночас кількість сіл знизилась на 4301 одиницю або на 13,1 %. Спостерігають-

Джерело: [19]

Варто зазначити, що чисельність населення сільської місцевості скорочується з більшою інтенсивністю, ніж міських поселень: у 2012 році коефіцієнт скорочення чисельності населення становив відповідно 5,5 і 0,1 особи на 1000 жителів. Так, чисельність населення у міських населених пунктах зменшилась винятково за рахунок природного скорочення (70,2 тис. осіб), яке значною мірою було компенсовано міграційним приростом (65,5 тис. осіб) та приростом населення за рахунок адміністративно-територіальних

перетворень (2,5 тис. осіб). Натомість сільське населення зменшилось унаслідок дії трьох чинників — природного скорочення, яке становило 72,2 тис. осіб, міграційного скорочення (3,7 тис. осіб) та скорочення населення за рахунок адміністративно-територіальних перетворень (2,5 тис. осіб). Цей факт підтверджує, що втрати населення в містах внаслідок природного скорочення компенсуються значним міграційним припливом і тому не дуже помітні на загальному фоні.

Останніми роками спостерігається тенденція до збільшення чисельності населення за рахунок міграційних процесів. У 2012 році порівняно з 2011 міграційний приріст населення збільшився з 3,7 осіб на 10 тис. жителів до 13,5. Міграційний приріст населення (61,8 тис. осіб) формувався за рахунок міграційних потоків як з країн СНД (32,2 тис. осіб), так і з інших країн (29,6 тис. осіб). Найбільший міграційний приріст населення спостерігався за рахунок мігрантів з Російської Федерації (11,1 тис. осіб), Туркменістану (7,8 тис. осіб), Китаю (4,1 тис. осіб), Молдови (3,7 тис. осіб), Азербайджану (3,3 тис. осіб). В основному мігранти, зовнішні і внутрішні, «осідають» в найбільших містах України та їх передмістях. Наприклад, на 01.01.2013 нараховувалося 45 міст із кількістю жителів у них понад 100 тис. осіб., в яких було зосереджено 57,7 % міського населення країни. Серед них три міста-мільйонери: Київ (2 845 000 осіб), Одеса (1 015 000 осіб) та Харків (1 451 000 осіб). Містами, кількість жителів яких трохи менше мільйона є колишній мільйонник Дніпропетровськ (998 000 осіб) та Донецьк (953 000 осіб). У цих п'яти найбільших містах України зосереджено 23,1 % міських жителів. Зокрема, у 2012 році за офіційними даними, населення Києва виросло на 30 770 осіб, в тому числі за рахунок міграційного приросту — на 24 720 осіб. Міграційний приріст населення Одеси в тому ж році становив 8 472 особи, Харкова — 3 485 осіб, Дніпропетровська — 1 134 особи та Донецька — 2 460 осіб.

Загалом у 2012—2013 рр. загальна кількість зареєстрованих переміщень в Україні, що включає всіх мігрантів незалежно від напрямку їх руху, становила щорічно майже півтора мільйона чоловік. Так, у 2012 році у містах країни спостерігався міграційний приріст у межах 14,5 ‰, а в селах лише 1,9 ‰. На переломі тисячоліть у міру зростання рівня безробіття все більшого значення набувала зару-

біжна трудова міграція. Як і раніше всередині країни переміщуються великі маси людей, внутрішньорегіональний та міжрегіональний перерозподіл населення складає більше 90 % всіх міграційних потоків в Україні. Структура міграційних потоків свідчить, що внутрішньорегіональні переміщення людей це більше половини всіх міграцій в Україні. Як і в попередні роки, основним типом міграційного руху залишається перерозподіл населення між сільською місцевістю і міськими поселеннями в межах конкретного регіону (області, району тощо). У 2012 році 109 005 жителів сіл покинули своє постійне місце проживання та переїхали до міських поселень, зумовивши при цьому від'ємне міграційне сальдо у сільській місцевості ($-0,3 \%$), та піднявши його у містах та смт до $0,1 \%$. Показники сальдо зовнішньої міграції високі серед міських населених пунктів ($13,3 \%$) та низькі серед сільських ($4,5 \%$).

Міжрегіональна міграція, хоча і менш значна за обсягом територіальних переміщень населення, є, тим не менш, досить помітною складовою міграційного руху в країні. Обсяг міграцій населення з одного регіону в інший у межах України становить третину всієї валової міграції в країні. Міграційний обмін України з колишніми союзними республіками СРСР та країнами «далекого» зарубіжжя мінімальний і забезпечує менше $10,0 \%$ всієї валової міграції. Сальдо міжрегіональної міграції міст у 2012 році мало нульову позначку, натомість у сільській місцевості воно характеризувалося від'ємним показником ($-2,3 \%$). Загальне ж міграційне сальдо для України в 2012 році становило $13,5 \%$, що на $7,1 \%$ більше, ніж у 2011 році.

У 2013 році в нашій країні зафіксовано 580 109 внутрішніх міграцій осіб між областями, крім того, 48 228 іноземців іммігрували до України, а 20 730 громадян нашої країни емігрували за кордон. Міграційне сальдо становило 27 498 осіб. Відносні показники зовнішніх міграцій були такими: частка емігрантів становила $11,6 \%$, іммігрантів — $5,0 \%$, а міграційне сальдо відповідно — $6,6 \%$.

Крім того, у 2013 році позитивне міграційне сальдо було характерним для Дніпропетровської, Житомирської, Запорізької, Івано-Франківської, Київської, Львівської, Одеської, Полтавської, Харківської, Чернівецької областей та АР Крим. Донорами

мігрантів для інших регіонів як України, так і світу є Вінницька, Волинська, Донецька, Закарпатська, Кіровоградська, Луганська, Миколаївська, Рівненська, Сумська, Херсонська, Хмельницька, Черкаська та Чернігівська області.

Адміністративні одиниці України за сальдо міграцій населення поділялися на чотири групи :

- регіони зі високим міграційним приростом населення — Київська область і місто Київ;
- регіони із значним міграційним приростом — Харківська, Одеська області, АР Крим та місто Севастополь;
- регіони з незначним міграційним приростом — Волинська, Івано-Франківська, Чернівецька та Полтавська області;

Рис. 5. Міграційний рух населення України в розрізі адміністративних областей у 2013 році

Джерело: [19].

- регіони з міграційним скороченням населення — Львівська, Закарпатська, Тернопільська, Хмельницька, Рівненська, Житомирська, Вінницька, Черкаська, Кіровоградська, Миколаївська, Херсонська, Дніпропетровська, Запорізька, Донецька, Луганська, Сумська та Чернігівська (рис. 5).

Кореляційний аналіз між рівнем урбанізації території та кількістю іммігрантів у межах адміністративних одиниць України виконано в програмі Statistica. Коефіцієнт кореляції становить $r = 0,72$, що свідчить про тісний позитивний зв'язок між цими процесами.

Отже, урбанізаційні процеси — помітна та важлива тенденція сучасності, яка проявляється внаслідок значної мобільності населення країн світу. Слугуючи індикатором прогресу та відкриваючи перспективи для розвитку, міста приваблюють усе більше мігрантів із різних регіонів. Однак тісний взаємозв'язок процесів міграції та урбанізації на сучасному етапі існування людства проявляється дещо неоднозначно. Так, до недавнього часу вважалося, що міграція сільського населення в міста є позитивним явищем, оскільки таким чином відбувається заповнення вакантних робочих місць у міських поселеннях. Але ні промисловість, ні інфраструктура міста не можуть поглинути масовий приплив робочої сили. Тому варто зазначити, що міграція поглиблює диспропорції у розвитку міських і сільських територій. Загалом, причинно-наслідкові зв'язки між урбанізаційними та міграційними процесами мають регіональну специфіку внаслідок об'єктивних територіальних відмінностей рівня соціально-економічного розвитку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Доленко Л.Х. Прокоф'єва Г.С. Світова урбанізація та проблеми регіонального економічного розвитку // Економічні інновації. — 2013. — Вип. 53. — С. 92—102.
2. Динаміка світового процесу урбанізації [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.geograf.com.ua/geoinfocentre/20-human-geography-ukraine-world/721-dinamika-svitovogo-protseesu-urbanizatsiji>

3. Пуригіна О.Г. Сардак С.Е. Міжнародна міграція : Навч. посіб. — К. : Академія, 2007. — 312 с.
4. Дialeктика урбанізації и міграції в Росії [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://bibliofond.ru/view.aspx?id=58997>
5. Пивоваров Ю.Л. Мировая урбанізація на порозі ХХІ века // Географія. — 1997. — № 6. — С. 8—9.
6. *Энциклопедия* Кругосвет. Универсальная научно-популярная онлайн-энциклопедия [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.krugosvet.ru>
7. Nation Master. Compare Countries on Just about Anything [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.nationmaster.com/>
8. *Постсоветские* трансформации: отражение в миграциях/под ред. Ж.А. Зайончковская, Г.С. Витковская. — М. : Центр миграционных исследований, Институт народнохозяйственного прогнозирования РАН, 2009. — 412 с.
9. Гирич Я.М. Міграційний рух сільських жителів у міста та його вплив на урбанізацію в УРСР впродовж 1960-х рр. // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії : збірник наукових праць. — Харків, 2007. — Вип. 12. — 2009. — С. 179—186.
10. Демоскоп Weekly [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://demoscope.ru/weekly>
11. *Demographia* World Urban Areas (World Agglomerations): 9th Annual Edition, USA. — March, 2013. — 173 p.
12. United Nations Children's Fund, UNICEF [Електронний ресурс] . — Режим доступу: <http://www.unicef.org>
13. Офіційний сайт українських національних новин. UNN [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.unn.com.ua/uk/news/>
14. Офіційний сайт незалежного українського інформаційного агентства. РБК-Україна [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.rbc.ua/ukr/news/>
15. Качан О. Конфліктогенні наслідки сучасних урбанізаційних процесів у світі // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. — 2012. — № 24. — С. 91—96.
16. *Demographic Yearbook/Department of Economic and Social Affairs.* — United Nations. — New York, 2013. — 734 p.
17. Малиновська О.А. Міжнародні міграції та суспільні трансформації доби глобалізації // Демографія та соціальна економіка. — 2009. — № 1. — С. 5—17.
18. Доленко Л.Х., Прокоф'єва Г.С. Феномен світової урбанізації: причини і наслідки // Вісник ОНУ ім. І.І Мечникова. — 2012. — Т. 17. — Вип. 2. — С. 76—84.

19. *Офіційний сайт Державної служби статистики України [Електронний ресурс] / Державний комітет статистики України. — Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>*

Т.О. Гнатюк

ВПЛИВ МІГРАЦІЇ НА РОЗВИТОК: МІЖНАРОДНИЙ ДИСКУРС ТА УКРАЇНСЬКИЙ КОНТЕКСТ

Міжнародна наукова спільнота констатує особливо підвищену увагу суспільства до питання впливу міграції на розвиток в останні 10 років: словосполучення «міграція-розвиток» набуло значення терміну, що позначає позитивний вплив міграції на розвиток [1, с. 27]; широко вживаним є поняття нексус⁴ «міграція-розвиток»; дискутується питання взаємодії міграції та розвитку; засновані інституції з дослідження взаємозв'язку міграції та розвитку (наприклад, Світовий форум з питань міграції та розвитку⁵, Ініціатива ЄС-ООН з поєднання міграції та розвитку⁶), опубліковано низку наукових праць тощо. Популярність даної теми набула такого розмаху, що деякі науковці вже охрестили її «індустрією» та навіть «метушнею» [2]. Хоча дослідження останньої декади характеризує позитивний погляд на зв'язок міграції та розвитку, дискусії щодо впливу міграції на розвиток у країнах походження мігрантів точаться з 1950-х років і демонструють різні погляди.

Міграція та розвиток у міжнародному дискурсі. Зміна поглядів на взаємозв'язок «міграція-розвиток» коливається, за визначенням Х. де Хааса, як маятник: від оптимізму 1950—1970-х рр. до песимізму 1980—1990-х рр. і знову до оптимістичного погляду 2000-х років [3].

Оптимістичний погляд у повоєнний період (1950—1960-ті роки) ґрунтувався на більш ранніх дослідженнях міграцій село-

⁴ Нексус (з англ. *nexus*) — зв'язок.

⁵ Global Forum on Migration and Development.

⁶ EU-UN Joint Migration and Development Initiative.

місто у Європі та США, і на історичному досвіді еміграції з Європейських країн до Північної Америки. У цей період домінували неокласична теорія міграції та теорія розвитку. Перша розглядала міграцію як форму оптимального розміщення продуктивних сил для досягнення оптимальної вигоди для країни походження і країни призначення мігранта через фактор цінового зрівняння. Передбачалося, що вільний рух робочої сили призводить до зростання нестачі робочої сили і відповідно до зростання рівня зарплат у країні походження мігрантів. Очікувалося, що потоки капіталу йдуть у зворотному напрямі: з країн з нестачею робочої сили до країн з нестачею капіталу, тобто країн походження мігрантів. Неоліберальна теорія міграції розглядала мігрантів як автономних практичних індивідів і не враховувала мотиви міграції, а також приналежність мігрантів до соціальних груп, таких як домогосподарства, родина або спільноти.

Теорія розвитку того періоду вбачала у зворотних мігрантах важливих агентів змін та інновацій, які привозять до дому не лише гроші, але й нові ідеї, знання та підприємницькі підходи. Очікувалося, що мігранти відіграють позитивну роль у розвитку та сприяють прискоренню розповсюдження модернізації у країнах, що розвиваються. Деякі країни, наприклад, Південної Європи, навіть заохочували еміграцію громадян, вважаючи її принциповим інструментом стимулювання розвитку, особливо через залучення переказів мігрантів.

Наприкінці 1960-х років під впливом історичного структуралізму, емпіричних досліджень та політичного досвіду, оптимістичний погляд на взаємодію міграції та розвитку змінився песимістичним. Протягом 1970—1990-х років міграція вважалася фактором, що руйнує регіональну і національну економіку країн походження, сприяє зростанню нерівності між країнами у наслідок неконтрольованого вичерпування вже недостатніх кваліфікованих людських ресурсів — найбільш здорових, динамічних і продуктивних

⁷ Термін «відплив мізків» (brain drain) у міграційному дискурсі позначає еміграцію кваліфікованих працівників з країн, що розвиваються, до розвинутих країн.

⁸ Термін «синдром мігранта» (migrant syndrome) введений американським вченим Джошуа С. Райхертом (Joshua S. Reichert) у 1979 р. для позначення процесу, так званого «порочного кола», коли міграція призводить до відсталості і недостатнього економічного розвитку, що знову спричинює міграцію [4].

членів суспільства країн походження мігрантів. У цей час широко застосовуються поняття «відплив мізків»⁷ і «синдром мігранта»⁸.

Змінюється погляд на перекази мігрантів, у яких вже вбачається сприяння споживанню та інфляції, оскільки мігранти рідко вкладають гроші у підприємництво. Перекази зазвичай витрачають на сплату боргів, що виникли під час підготовки до міграції, освіти дітей, щоденні потреби (передусім тих, що сприяють підвищенню соціального статусу) і лише після цього решту використовують як інвестиції, а точніше як «споживчі інвестиції», тобто фінансові ресурси для купівлі землі або наймання працівників [5, с. 12]. Дослідження того часу відмічають брак креативності та інновацій у мігрантів-інвесторів, які засновують традиційні для мігрантів підприємства (такі як маленькі ресторани, продуктові магазини, підприємства дрібної торгівлі) у перенасиченому подібними об'єктами секторі [6, с. 802, 803].

Соціокультурний вплив міграції у зазначений період також характеризувався песимістичним підходом, оскільки вважалося, що міграція сприяє розвитку споживчого, непродуктивного і залежного від переказів способу життя у країнах походження мігрантів, руйнує традиційну систему родинних зв'язків і систему піклування, громадську солідарність (особливо у сільській місцевості), створює «культуру міграції», коли молодь уявляє своє майбутнє тільки як результат міграції та не бажає працювати і розбудовувати життя у місці походження [3, с. 11].

Численні емпіричні дослідження на мікрорівні, виконані у країнах походження мігрантів (Латинська Америка, переважно Мексика, і країнах Південної Європи) у 1970—1980-х роках підтверджували негативні погляди на взаємодію міграція-розвиток. У результаті ідея щодо міграції як негативного фактора або проблеми, яку потрібно вирішувати шляхом обмежувальної імміграційної політики або програм розвитку, отримала розповсюдження серед науковців, політиків та засобів масової інформації. Натомість Х. де Хаас піддає критиці аргументи песимістичного погляду, оскільки, по-перше, у ході їх розробки не брали до уваги неоднорідність специфічних локалізованих наслідків міграції, тобто не враховували певні умови, за яких міграція може позитивно вплинути

на розвиток. По-друге, ідея безперервного зубожіння периферії та зростання центру в результаті міграції не витримує критики, оскільки такий процес мав би призвести до зменшення кількості людей, які мають можливість брати на себе витрати і ризики від міграції. По-третє, розвиток призводить до стрімкого зростання рівня міграції, оскільки соціальний та економічний розвиток уможливають та надихають на міграцію. По-четверте, емпіричні дослідження 1980—1990-х років дають підстави стверджувати, що міграція справляє позитивний вплив на розвиток за сприятливих економічних та політичних умов (наприклад, досвід Італії, Іспанії, Греції, Малайзії, Південної Кореї) [3, с. 12, 13].

У 1980—1990-х роках у відповідь на неокласичну теорію міграції з'явилася нова економічна теорія трудової міграції (New economics of labour migration theory (NELM)), відповідно до якої вирішальну роль у прийнятті рішення про міграцію часто відіграє не окремий мігрант (індивід), а родина (або домогосподарство). Міграція розглядається як продумана стратегія родини для розподілу ризиків, як раціональний спосіб ухиляння від ризиків у світі, що характеризується нестачею інформації та недовершеними ринками [7, с. 56], а перекази мігрантів — скоріше як позачасова контрактна угода між мігрантом і родиною, ніж як альтруїстична винагорода [8, с. 174, 175].

Наприкінці 1970-х років у наукових колах розвивається новий підхід — так звана стратегія отримання засобів для існування (Livelihood approach), яку можна визначити як усвідомлений вибір спільної діяльності домогосподарства і його окремих членів для збереження, захисту та покращення засобів існування, що ґрунтується на доступі до ресурсів (як матеріальних, так і соціальних), усвідомленні можливостей та бажаннях учасників. Підхід характеризується багатоманітністю, оскільки охоплює не лише діяльність домогосподарств для отримання доходу, але й соціальні інститути, взаємодію між домогосподарствами, механізми доступу до ресурсів. Виходячи з даного підходу, міграція розглядається як один з основних елементів стратегії, яку домогосподарства використовують для диверсифікації, захисту і потенційного довготривалого примноження засобів для існування [3, с. 18].

Паралельно у міграційних студіях, а саме у дослідженнях щодо розселення та інтеграції іммігрантських спільнот у суспільства країн, що їх приймають, формується напрямок «транснаціонального повороту» («transnational turn»), що визнає можливість мігрантів та членів їхніх сімей бути залученими до життя у кількох країнах одночасно і набувати транснаціональної ідентичності в результаті технічного прогресу і розвитку засобів зв'язку, які надають мігрантам можливість підтримувати контакти з країною походження і надсилати кошти.

Таким чином, у підході «міграція-розвиток» відбуваються суттєві зміни. Інтеграція у країну прийняття і вкладання коштів у країну походження вже розглядаються не як взаємовиключні фактори, а як взаємодоповнювані. Сумніву піддається твердження, що стійкий розвиток переказів та внески мігрантів у розвиток країни походження тісно пов'язані зі зворотною міграцією. Залучення мігрантів у життя країни походження може відбуватися через переказ грошей та ідей, телекомунікації, відвідання на свята або у відпустку, маятникову міграцію [3, с. 21].

Нова економічна теорія трудової міграції, стратегія отримання засобів для існування і транснаціональний поворот визначили повернення до оптимістичного погляду на зв'язок «міграція-розвиток» у першу декаду 2000-х років, що обумовлено все більшим визнанням економічної цінності переказів мігрантів, їхніх фінансових та підприємницьких інвестицій, а також поглядом на мігрантів, як на новий ресурс для розвитку, що може спонукати до співпраці між державою, агенціями з розвитку та мігрантами у площині розвитку [9, с. 5].

Крім того, підкреслюється внесок мігрантів у розвиток як країни походження, так і країни прийняття не лише за рахунок фінансового і підприємницького капіталу (іноземні капіталовкладення, торгівля, перекази, заощадження, бізнес інвестиції, купівля нерухомості, гуманітарна підтримка), а також завдяки людському капіталу (освіта, тренінги, навички, знання), соціальному (зв'язки, норми і цінності, що сприяють співпраці в групі та міжгруповій кооперації, інформування щодо соціальних інновацій), емоційному (зацікавленість і готовність до дій у результаті емоційного за-

лучення у країні походження) і так званому місцевому капіталу мігрантів, що виявляється у бажанні інвестувати або діяти у певному регіоні або місцевості [10, с. 11].

Після десятиліття оптимізму сьогодні у наукових колах ентузіазм зменшується і з'являються критичні зауваження щодо спрощення причинно-наслідкового зв'язку між міграцією і розвитком, що не враховує глобальну структуру нерівності та влади; примітивних рекомендацій і припущень, які приховують складні наслідки міграції у різних обставинах; поглядів на перекази мігрантів як на фактор, що зменшує бідність, та ставлення до представників діаспори як до важливого джерела людського капіталу [2, с. 2]. Підкреслюється гетерогенна природа взаємовпливу міграції та розвитку, у якому міграція розглядається не як незалежна причина розвитку, а як внутрішня змінна і фактор, що може спричинити подальші зміни у суспільстві [3, с. 27].

Деякі науковці доходять висновку, що міграція не може бути надійним засобом впливу на процес розвитку, так само як розвиток не може бути надійним засобом впливу на формування міграційних потоків [2, с. 5]. Хоча мігранти потенційно можуть прискорити розвиток у країні походження, сама по собі міграція не в змозі запустити процеси людського та економічного розвитку. Мігранти можуть лише підтримати наявний процес розвитку [11, с. 16].

У забезпеченні сприятливих умов для процесу людського розвитку та перетворенні наслідків, що несе з собою міграція, на чинники розвитку, підкреслюється роль *держави* [3, с. 31]. Мова йде про створення сприятливого правового поля, зменшення корупції, покращення послуг і посилення захисту прав — усього того, що робить країну походження привабливою для інвестицій мігрантів [2, с. 4]. Крім цього, важливим елементом використання потенціалу міграції для розвитку є співпраця держави зі співвітчизниками за кордоном.

Вплив *місцевої влади* на створення умов для розвитку місцевої громади від залучення мігрантів також не можна недооцінювати. Залучення органами місцевого самоврядування до процесу прийняття рішень на місцевому рівні різних зацікавлених сторін, або стейкхолдерів (серед яких діаспора, асоціації мігрантів, соціальні

партнери і приватний сектор) сприяє інтеграції проблем мігрантів у місцеву та регіональну політику, а також створює відчуття співпричетності до спільного проекту і в результаті залучення часу, зусиль і ресурсів усіх учасників. Використання позитивного впливу міграції на місцевому рівні вимагає певного рівня децентралізації, що призводить до посилення демократії в результаті залучення місцевої громади і діаспори, а також посилення прозорості, оскільки зростає відповідальність місцевої адміністрації з огляду на близькість до населення і громадянського суспільства [10, с. 12].

Дослідники С. Ріаллант, Дж. Ірвін та Л. Фаббрі [10, с. 13, 14] визначають заходи, що сприяють ефективному зв'язку міграції та місцевого розвитку. По-перше, поєднання міграції з місцевим управлінням за допомогою створення нових можливостей для діалогу зацікавлених сторін на місцевому рівні, включаючи такі заходи як місцеві вибори, форуми або консультації. Залучення мігрантів до подібних заходів дозволить їм ділитися інформацією, контактами, знаннями та надавати експертні послуги, що, таким чином, сприятиме місцевому розвитку та залученню переказів.

По-друге, поєднання розвитку з інтеграцією іммігрантів та соціальною єдністю, що відбувається завдяки дотриманню прав іммігрантів та сприяння їх участі у розвитку суспільства, що їх приймає. Оскільки іммігранти належать до вразливої соціальної групи, існує висока ймовірність їх етнічної та культурної дискримінації, а також виключення з суспільства. Відповідні програми мають бути запроваджені місцевою владою для боротьби з негативним ставленням до іммігрантів і сприяння їх інтеграції у суспільство.

По-третє, поєднання міграційного капіталу з місцевим розвитком у результаті залучення знань і навичок мігрантів, їхньої мережі контактів (за допомогою мовних тренінгів, тренінгів з фінансової освіти, прав і обов'язків мігрантів у суспільстві країни прийняття), а також використання переказів мігрантів за допомогою створення сприятливих умов (створення каналів для переказу коштів із використанням отриманих податків для місцевого розвитку, зменшення витрат на переказ грошей, залучення переказів як інвестицій у розвиток через відповідні проекти тощо).

По-четверте, залучення органів місцевого самоврядування до міграційного дискурсу на національному і міжнародному рівнях, де головну роль повинна відігравати державна влада за допомогою проведення тренінгів з управління міграцією, реалізації політики, забезпечення фінансування та технічної допомоги для створення та впровадження ініціатив у сфері міграції, а також створення можливостей для органів місцевого самоврядування обговорювати і переймати успішний досвід колег, аналізувати помилки. Важливим аспектом є також проведення моніторингу, визначення організацій, які діють на національному рівні, та їх сфер діяльності. Державна влада у цьому випадку виконує роль центру з поширення знань та інформації.

Ще одним засобом є кооперація органів місцевого самоврядування з місцевою владою країн прийняття мігрантів. Завдяки такій співпраці створюються канали залучення як міграційного потенціалу, так і капіталу від місцевої громади країни прийняття до місцевої громади країни походження мігрантів.

Крім того, ефективному зв'язку міграції та місцевого розвитку сприяє узгоджена політика на національному та місцевому рівнях, включення міграції не лише в окремі проекти розвитку, а як наскрізну тему у цілий спектр різних напрямів політики. Спільна діяльність органів на різних рівнях відбувається за допомогою горизонтальної співпраці (між структурними підрозділами, до сфери компетенції яких входять питання міграції та розвитку) та вертикальної співпраці (між місцевим, національним і міжнародним рівнями).

Використання потенціалу міграції для розвитку суспільства в Україні. На сучасному етапі в Україні роль міграції у розвитку країни є недооціненою. По-перше, міграційні питання на державному рівні не визнані пріоритетними. Це пояснює майже повну відсутність поняття «міграція-розвиток» у державній риторичі. Лише у преамбулі Державної міграційної політики — основному документі, що визначає стратегію політики України у сфері міграції, — зазначено, що «Концепція спрямована на ... створення умов для сталого демографічного та соціально-економічного розвитку держави» [12], однак у самому тексті документу міграція з розвитком не пов'язується.

Відсутність чіткого формулювання у стратегічних документах свідчить про те, що навіть на теоретичному рівні українська держава не має цілісної концепції використання міграції (як еміграції, так й імміграції) як додаткового потенціалу для суспільного та економічного розвитку. Таким чином, можливості, які надає міграція, не використовуються повною мірою для розвитку країни.

З іншого боку, певні заходи української держави у міграційній сфері спрямовані на залучення ресурсів від українських мігрантів, що можна визначити як окремі елементи «заходів залучення діаспори»⁹. Поняття «діаспора» у цьому випадку вживається у широкому значенні — це громади мігрантів з однієї країни походження [9, с. 7]. У межах даної статті поняття «діаспора» застосовується автором для позначення мігрантів з України: як закордонних українців, так й українських трудових мігрантів.

Гемлен А., на основі аналізу політики 70-ти країн з різних частин світу, запропонував типологію заходів, метою яких є залучення громад мігрантів до процесу розвитку країни походження. В результаті заходи були згруповані у три основні напрями: 1) заходи з мобілізації діаспори; 2) заходи з метою надання прав представникам діаспори і 3) заходи з метою запровадження обов'язків для діаспори (табл. 1) [13].

Заходи з мобілізації діаспори переслідують дві основні мети: 1 — створення транснаціональної ідентичності, яка тісно пов'язана з країною походження, і 2 — розбудова інституцій, які встановлюють контакти з мігрантами, підтримують та координують їхню активність. Відповідна система заходів спрямована на формування відчуття національної ідентичності і заохочення потреби та бажання у мігрантів підтримувати контакти з країною походження разом зі створенням необхідної для цього інфраструктури [9, с. 21].

Аналіз політики української держави щодо українських мігрантів за кордоном свідчить про існування заходів, які відносяться до політики мобілізації діаспори.

⁹ Термін «заходи залучення діаспори» («Diaspora Engagement Policies») використовується для позначення заходів, які запроваджують країни походження з метою залучення ресурсів як окремих мігрантів, так і громад мігрантів для стимулювання розвитку [9, с. 3, 7].

Таблиця 1. Типологія заходів залучення діаспори, за А. Гемленом

Мобілізація	Символічне націотворення	Конференції та конвенції; використання ЗМІ та PR-компаній; популяризація культури; об'єднуюча риторика і символи.
	Розбудова інституцій	Консульства і консультативні установи; розбудова транснаціональної мережі; моніторинг діяльності; відповідний державний апарат; органи міністерського рівня.
Надання прав	Політичне залучення	Можливість балотуватися на посади; представництво у Парламенті; необмежене голосування; голосування поштою; голосування у Посольстві; необхідність повернення для голосування; подвійне громадянство; спеціальний статус (членство).
	Громадянські та соціальні права	Захист добробуту; туристичні послуги.
Запровадження обов'язків	Інвестиційна політика	Програми обміну знаннями; приватні грошові перекази і прямі іноземні інвестиції; спеціальні економічні зони; обов'язкові платежі.
	Лобіювання	Здійснення лобіювання.

Джерело: [13].

До напрямку символічного націотворення можна віднести такі. По-перше, за фінансової та організаційної підтримки держави проводяться парламентські слухання, конференції, конвенції, круглі столи та інші заходи щодо проблем як української діаспори, так й українських трудових мігрантів. До найбільш значущих можна віднести регулярне проведення Всесвітнього форуму закордонних українців. Останній — П'ятий Всесвітній форум — пройшов у Києві 19—21 серпня 2011 р. У Верховній Раді України у 2009 р. відбулися Парламентські слухання «Закордонне українство: сучасний

стан та перспективи співпраці». Знаковий круглий стіл з проблем українських трудових мігрантів на тему «Який закон про трудову міграцію нам потрібен» пройшов у березні 2013 р., а у липні того ж року відбулися Парламентські слухання «Українська трудова міграція: стан, проблеми та шляхи їх вирішення».

По-друге, українська держава залучає засоби масової інформації до формування спільної національної ідентичності українських мігрантів. Наприклад, Перший канал Українського радіо транслює передачі про Україну і українців, які проживають за кордоном, виключно за межі держави. Україна надає фінансову підтримку періодичним виданням, теле- і радіопрограмам, та інтернет-ресурсам українських мігрантів за кордоном [14].

По-третє, популяризація української культури відбувається за рахунок фінансової підтримки низки заходів, спрямованих на задоволення науково-освітніх, мовних, культурних та інформаційних потреб закордонних українців та викладених у Державній програмі співпраці із закордонними українцями на період до 2015 року (підтримка громад, шкіл, центрів, творчих колективів українців за кордоном) [14].

Крім того, як пише А. Гемлен, символічне націотворення відбувається на рівні риторики високого державного рівня, що може проявлятися у створенні образу мігрантів як національних героїв і вручення їм нагород [13, с. 7]. В Україні існує традиція нагороджувати Указом президента України представників української діаспори за вагомий особистий внесок у зміцнення міжнародного авторитету України, популяризацію її історичної спадщини і сучасних досягнень.

Розбудова державних інституцій, у сферу компетенції яких входить підтримка зв'язків з українцями за кордоном, перебуває в Україні у постійній трансформації. Наразі в Україні відсутній єдиний державний орган, який би координував роботу з українськими мігрантами за кордоном. Натомість на державному рівні окремо ведеться робота з українськими трудовими мігрантами та закордонними українцями — «особами, які є громадянами іншої держави або особами без громадянства і мають українське етнічне походження або походять з України», як це

визначено в Законі України «Про правовий статус закордонних українців» [15].

Питаннями українських трудових мігрантів опікуються Міністерство соціальної політики України [16] та Державна служба зайнятості України [17].

Після адміністративної реформи у 2010 році співпраця з закордонними українцями розподілена між рядом міністерств. Спеціальні структурні підрозділи створені у Міністерстві закордонних справ (Департамент зв'язків із закордонним українством та культурно-гуманітарного співробітництва) та Міністерстві культури України (Відділ національних меншин України та української діаспори). До виконання Державної програми співпраці із закордонними українцями на період до 2015 року, крім зазначених органів виконавчої влади, залучені також Міністерство освіти і науки України, Міністерство молоді та спорту України, Міністерство охорони здоров'я України, Державний комітет телебачення і радіомовлення України, Державний комітет архівів України [14].

Надання прав та запровадження обов'язків для представників діаспори є завершальним етапом формування транснаціонального громадянства. Однак *заходи з метою надання прав діаспорі* (серед яких політичне залучення, громадянські та соціальні права) не є поширеною практикою серед країн світу через побоювання держав зазнати втручання у внутрішні справи і додаткові витрати на соціальні гарантії для осіб, які не сплачують податків у бюджет країни походження [13, с. 10].

В Україні ситуація виглядає інакше. Хоча українське законодавство не передбачає подвійного громадянства і, таким чином, не надає прав іноземним громадянам (до яких належать закордонні українці за офіційним визначенням) брати участь у виборах або балотуватися на посади в Україні, держава передбачила для закордонних українців інший вид залучання — надання спеціального статусу. Мова йде про статус закордонного українця. Власників статусу зрівняно з громадянами України і окремо зазначено їхню рівність у праві на працю та підприємницьку діяльність в Україні. Крім того, для закордонних українців передбачено щорічні квоти до вищих навчальних закла-

дів України в межах обсягів державного замовлення і спрощено процедуру набуття громадянства України [15].

Посилення темпів виїзду українських громадян на заробітки за кордон, особливо у західних областях України¹⁰, і виникнення у результаті цього процесу проблемних питань, створило необхідність визначити механізми їх врегулювання і ввести у законодавство України поняття «трудова міграція» шляхом прийняття закону «Про зовнішню трудову міграцію».

Проект зазначеного Закону, який наразі знаходиться на розгляді у Верховній Раді України, надає українським трудовим мігрантам ряд прав і прописує додаткові обов'язки держави перед цією категорією осіб.

Серед іншого українська держава зобов'язана забезпечити соціальний та правовий захист трудових мігрантів і членів їх сімей; посилити співробітництво з іноземними державними органами, міжнародними та громадськими організаціями, які опікуються питаннями зовнішньої трудової міграції; створити сприятливі умови для добровільного повернення в Україну трудових мігрантів і членів їх сімей, їх реінтеграції у суспільство та вкладення трудовими мігрантами інвестицій у національну економіку; сприяти забезпеченню належного захисту прав та свобод трудових мігрантів та членів їх сімей за кордоном; задовольняти національно-культурні та освітні (міжнародне співробітництво з питань освіти, організація дистанційного навчання) потреби трудових мігрантів та членів їх сімей за кордоном; укладати міжнародні договори з питань, пов'язаних із захистом прав трудових мігрантів та членів їх сімей за кордоном; створити для трудових мігрантів оптимальні умови для здійснення переказів коштів в Україну (наприклад, відкриття кореспондентських рахунків банків України в іноземних банках, здешевлення вартості переказів, запобігання монополізації ринку таких послуг); запобігання подвійному оподаткуванню доходів трудових мігрантів тощо.

¹⁰ За результатами модульного вибіркового обстеження з питань трудової міграції в Україні, що було проведено у 2012 році, 70 % усіх трудових мігрантів з України походять із західного регіону [18, с. 38].

Українські трудові мігранти, у разі затвердження законопроекту, отримують ряд прав. Наприклад, право на добровільну сплату єдиного страхового внеску, а також право сплатити внески на загальнообов'язкове державне соціальне страхування за попередні періоди. Це дозволить вирішити питання соціального та пенсійного забезпечення трудових мігрантів у випадку їх повернення в Україну.

Трудовим мігрантам надається право підтвердити результати неформального навчання, що було отримано за межами України. Наразі система визнання неформального навчання в Україні знаходиться на стадії розробки. Наприклад, оскільки найпоширенішим видом економічної діяльності українських трудових мігрантів за кордоном є будівництво (45,7 % від загальної кількості) [18, с. 45], консультанти Міжнародної організації праці у співпраці з Міністерством соціальної політики України, Міністерством освіти і науки України та Федерацією роботодавців України розробили пропозиції щодо системи визнання неформального навчання у галузі будівництва. Також підготовлені аналогічні пропозиції щодо галузей туризму і громадського харчування [19]. У перспективі — розробка пропозицій для тих, хто працює у галузі сільського господарства (кількість таких трудових мігрантів з України становить 11,3 % від загальної кількості, відповідно до результатів модульного вибіркового обстеження з питань трудової міграції в Україні 2012 року [18, с. 45]).

У законопроекті зазначено право трудових мігрантів на отримання соціальних послуг та інформації (безкоштовної) від компетентних органів щодо умов виїзду та працевлаштування за кордоном, міжнародних договорів, сторонами яких є Україна і країна перебування, можливостей для реінтеграції в Україні у разі повернення. Інвестиції трудових мігрантів прирівнюються до іноземних інвестицій. Гарантується збереження майнових прав трудових мігрантів та членів їх сімей при поверненні в Україну.

Економічний і політичний зиск від мігрантів держави прагнуть отримати завдяки *запровадженню обов'язків для діаспори*, що включає в себе інвестиційні заходи (як фінансові, так й людські інвестиції) та зовнішнє лобіювання інтересів країни походження.

Одним з інвестиційних заходів, який часто використовують країни по відношенню до своїх громадян, є обов'язкові платежі, або іншими словами «податки на відплив мізків» [13, с. 13]. Наприклад, українські громадяни, які планують емігрувати, повинні отримати у Державній міграційній службі дозвіл на виїзд на постійне місце проживання з України, вартість якого на початок 2014 року становила 195,31 грн [20].

Приватні грошові перекази¹¹ мігрантів є найбільш поширеним заходом інвестиційної політики. Дебати щодо переказів мігрантів і їх впливу — позитивного або негативного — на країну походження тривають вже понад 20 років. Найбільш розповсюджені погляди наведені у табл. 2 [13, с. 14].

В Україні обсяги приватних грошових переказів із-за кордону поступово зростали з 2009 р. і за 2012 рік склали, за підрахунками Національного банку України, 7,5 млрд доларів США. Переважно грошові потоки в Україну надходили з Росії, США (9,3 %), та Німеччини (6,2 %). На країни СНД у 2012 році припадало 40,1 % обсягів грошових переказів із-за кордону, а на країни Європейського Союзу — 34,9 % [21].

За українським законодавством перекази мігрантів вважаються іноземним доходом і підлягають оподаткуванню відповідно до Податкового кодексу України (ст. 170, п. 11) [22]. Оприлюднена у 2013 р. сума переказів від українських трудових мігрантів привернула увагу громадськості та уряду до даної теми. В результаті, Міністерство доходів і зборів України оголосило про посилення контролю за сплатою родичами мігрантів податків з отриманих переказів, що викликало суспільний резонанс. Однак ця норма Кодексу діє в Україні ще з 1993 року.

Проект згадуваного вище закону «Про зовнішню трудову міграцію» передбачає також деякі обов'язки для трудових мігрантів. Наприклад, забезпечення мігрантом повноти та своєчасності сплати податків та зборів за майно, яке належить йому на правах власності або перебуває в оренді, зокрема шляхом призначення уповноваженої особи.

¹¹ Приватні грошові перекази (з англ. remittances) — це міжнародні перекази та потоки ресурсів до домогосподарств (у грошовій та натуральній формі), що надходять з інших країн та головним чином пов'язані з тимчасовою або постійною міграцією населення [10, с. 1].

Таблиця 2. Позитивні і негативні погляди на перекази мігрантів

Позитивні погляди	Негативні погляди
Мікрорівень: непродуктивні інвестиції та споживання підвищують стандарти й якість життя; перекази допомагають пережити кризові часи і диверсифікують ризики домогосподарств. Макрорівень: споживання збільшує потреби, створює ефект мультиплікатора, що стимулює індустрію та економіку країни походження	Перекази не призводять до продуктивного інвестування, а лише посилюють непотрібне споживання
Перекази розповсюджуються більш рівномірно, ніж закордонна допомога та іноземні прямі інвестиції	Розміщення переказів є нерівномірним і посилює нерівність у доходах і статках
Курсовий прибуток пом'якшується завдяки перерозподілу ресурсів у виробництво дорогих товарів	Споживання переказів може спричинити інфляцію
Експорт робочої сили має розглядатися як будь-який інший експортний сектор, що потребує обережного управління для уникнення залежності	Перекази можуть збільшити залежність з ризиком раптового спаду
Спад продуктивності у сільському господарстві відбувається в результаті втрати робочої сили внаслідок еміграції, а не через робітників	Перекази негативно впливають на розвиток сільського господарства через перенесення ініціативи до робітників

Джерело: [13, с. 14].

Крім того, на час перебування поза межами України трудові мігранти зобов'язані вжити заходів для встановлення тимчасової опіки чи піклування щодо своїх дітей або недієздатних членів родини і виділяти кошти на їх утримання. Така норма має сприяти вирішенню багатьох проблем, що виникають зараз у дітей та літніх людей, які залишилися без годувальника внаслідок масової трудової міграції з України.

До інвестиційних заходів належать також програми з обміну і передавання знань. Оскільки знання сьогодні вважають основним двигуном розвитку, держави прагнуть інвестувати у вищу освіту

та дослідження галузей народного господарства. Поширеним заходом у країнах, які страждають від «витоку мізків», є залучення висококваліфікованих представників діаспори для поширення і продукування знань у країні походження. Залучення мігрантів відбувається за допомогою різноманітних програм з обміну знань, надання стипендій, програм тимчасового повернення дослідників у країну походження для проведення консультацій, розбудови «мережі циркуляції мізків» [12, с. 16]. На жаль, в Україні зазначений напрям не розвинутий, хоча має великий потенціал.

Отже, аналіз політики української держави по відношенню до українських трудових мігрантів та закордонних українців дозволяє зробити висновок, що потенціал, який привносять із собою міграційні процеси, не використовується повною мірою для розвитку українського суспільства.

По-перше, на державному рівні відсутня цілісна довгострокова стратегія використання міграції для розвитку, а наявні заходи є ситуативним реагуванням на виклики. Лише представництва міжнародних організацій в Україні та їхні партнери — неурядові організації спрямовують свою діяльність на використання позитивних наслідків від міграції.

По-друге, аналіз заходів державної політики щодо закордонних українців та перспективи розвитку політики щодо українських трудових мігрантів за типологією А. Гемлена виявив задеклароване патерналістське ставлення держави до українських мігрантів: досить розвинутими є напрями мобілізації та надання прав діаспорі, однак напрям щодо запровадження обов'язків для українських мігрантів використовується недостатньо.

У такому випадку необхідно зважати на те, що підвищена увага держави до українців за кордоном може створити дисбаланс у суспільстві, оскільки мігранти отримують преференції перед іншими групами населення [8, с. 17]. Не слід також забувати, що мігранти є найбільш енергійними, підприємливими і креативними представниками суспільства. Крім того, вони можуть сприйматися населенням країни походження як люди, які покинули свою Батьківщину, і зрештою, досить часто мігранти є більш заможними, ніж населення без міграційного досвіду.

Таким чином, українська держава має звернути увагу на можливості, які надає міграція для розвитку країни і перейти на новий рівень співпраці з українськими мігрантами: залучати людський капітал діаспори, створювати умови для поширення і передання набутих за кордоном знань, сприяти використанню позитивного впливу міграції на розвиток місцевих громад.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Vammen I.* Donor-Country Responses to the Migration—Development Buzz: From Ambiguous Concepts to Ambitious Policies?/Ida Marie Vammen, Birgitte Mossin Bronden // *International Migration*. — 2012. — Vol. 50. — Issue 3. — P. 26—42.
2. *Bakewell O.* Migration and Development Buzz: Rethinking of Migration Development Nexus and Policies. — Copenhagen: Danish Institute for International Studies, 2012. — 11 p.
3. *De Haas H.* Migration and Development. A Theoretical Perspective // Working Paper 9. International Migration Institute. University of Oxford. — 2008. — 61 p.
4. *Reichert J.S.* The Migrant Syndrome: An Analysis of U.S. Migration and Its Impact on a Rural Mexican Town. — 1979. — 590 p.
5. *Lipton M.* Migration from the rural areas of poor countries. The impact on rural productivity and income distributions // *World Development*. — 1980. — Vol. 8. — P. 1—24.
6. *Penninx R.* A Critical Review of Theory and Practice: The Case of Turkey // *International Migration Review*. — 1982. — Vol. 16 (4). — P. 781—818.
7. *Abreu A.* The New Economics of Labor Migration Beware of Neoclassicals Bearing Gifts // *Forum for Social Economics*. — 2012. — Vol. 41. — Issue 1 (April). — P. 46—67.
8. *Stark O., Bloom David E.* The New Economics of Labour Migration // *American Economic Review*. — 1985. — Vol. 75, № 2. — P. 173—178.
9. *Vezzoli S., Lacroix T.* Building Bonds for Migration and Development. Diaspora Engagement Policies of Ghana, India and Serbia // Discussion Paper. — Eschborn: Deutsche Gesellschaft fuer Technische Zusammenarbeit, 2010. — 58 p.
10. *Riallant C., Irvine J., Fabbri L.* Local Authorities: The Missing Link for Harnessing the Potential Migration for Development // *Migration Policy Practice*. — IOM, 2013. — P. 11—15.
11. *De Haas H.* The Migration and Development Pendulum: A Critical View on Research and Policy // *The Development Potential of Migration. The Status Quo, Lessons from Other Regions, and Implications for Research*. International Food

- Policy Research Institute. West and Central Africa Office. Thematic Research Notes 04. — 2013. — April. — P. 15—17.
12. *Про Концепцію державної міграційної політики*: Указ Президента України від 30 травня 2011 року № 622/2011 // Офіційний вісник України. — 2011. — № 42. — С. 30.
 13. *Gamlen A. Diaspora Engagement Policies: What are they, and what kinds of states use they?* // Working Paper № 32 / Centre on Migration, Policy and Society, University of Oxford. — 2006. — 31 p.
 14. *Про затвердження Державної програми співпраці із закордонними українцями на період до 2015 року*: Постанова Кабінету Міністрів України від 18 липня 2012 р. № 682 // Офіційний вісник України. — 2012. — № 57. — С. 25.
 15. *Про правовий статус закордонних українців*: Закон України від 4 березня 2004 р. № 1582-IV // Відомості Верховної Ради України. — 2004. — № 25. — С. 343.
 16. *Про Положення про Міністерство соціальної політики України*: Указ Президента України від 6 квітня 2011 року № 389/2011 // Офіційний вісник України. — 2011. — № 29. — С. 66.
 17. *Про Державну службу зайнятості України*: Указ Президента України від 16 січня 2013 р. № 19/2013 // Офіційний вісник України. — 2013. — № 5. — С. 39.
 18. *Звіт щодо методології, організації проведення та результатів модульного вибіркового обстеження з питань трудової міграції в Україні / Міжнародна організація праці ; Група технічної підтримки з питань гідної праці та Бюро МОП для країн Центральної та Східної Європи.* — 2013. — 96 с.
 19. *Мансфілд Б., Дауні Н. Пропозиції щодо розроблення та впровадження системи визнання неформального навчання у контексті регулювання трудової міграції: можливі варіанти для України / Міжнародна організація праці ; Група технічної підтримки з питань гідної праці та Бюро МОП для країн Центральної та Східної Європи.* — 2013. — 70 с.
 20. *Надання дозволу на виїзд на постійне місце проживання з України* // Державна міграційна служба України : Офіційний сайт [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://dmsu.gov.ua/posluhy>.
 21. *Огляд приватних грошових переказів / Національний банк України, 2012* // Migration and Remittance Peer-Assisted Learning network (MIRPAL) : Офіційний сайт [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://mirpal.org/ukremst.html>.
 22. *Податковий Кодекс України від 2 грудня 2010 р. № 2755-VI / Верховна Рада України : Офіційний сайт [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/2755-17/page>.*

В.П. Думанська

ОРІЄНТИРИ ОСВІТНЬОЇ ПОЛІТИКИ В УМОВАХ ДЕМОГРАФІЧНОЇ КРИЗИ

У системі інститутів людського розвитку інститут освіти посідає чільне місце, адже освіченість є вагомим чинником поліпшення здоров'я, підвищення добробуту і покращення якості життя. Одночасно із переходом до постіндустріальної економіки роль і значення освіти у суспільстві зростає. Численними дослідженнями підтверджено, що освіченість населення сьогодні значною мірою визначає основні напрями демографічного розвитку, тобто існує зв'язок між рівнем освіти та основними складовими демографічного відтворення — смертністю і народжуваністю.

Освітню політику в європейських країнах давно визнано ефективним інструментом поліпшення демографічної ситуації, проте в Україні її значення в даному аспекті дещо недооцінено. Вітчизняні науковці та політики значно більше уваги приділяють проблемі реформування системи освіти відповідно до умов демографічної кризи, тоді як можливості поліпшення демографічної ситуації за допомогою інструментів та засобів освітньої політики практично не вивчають. Запропоновані нами підходи до розвитку системи освіти в умовах демографічної кризи містять обґрунтування доцільності використання освітньої політики для поліпшення демографічної ситуації, а також враховують виклики та загрози, які можуть спіткати вітчизняну систему освіти внаслідок поглиблення демографічної кризи.

Освітня політика як вагомий напрям у державній соціальній політиці може стати ефективним інструментом у подоланні негативних демографічних явищ та тенденцій і якщо й не допоможе вирішенню демографічної кризи, то сприяти її суттєвому пом'якшенню. Успішне вирішення демографічних проблем можливе за

рахунок координації освітньої політики на всіх рівнях, а також її орієнтації на основні принципи демографічного розвитку.

Основними завданнями освітньої політики в контексті подолання нагальних демографічних проблем та пом'якшення демографічної кризи мають стати:

- забезпечення орієнтації на сімейні цінності, гармонійне поєднання духовного та матеріального, розширення можливостей людського розвитку;
- забезпечення орієнтації на ведення здорового способу життя, культивування здоров'я як найвищої соціальної цінності;
- активізація народжуваності серед високоосвічених громадян і оптимізація народжуваності у найбідніших категоріях населення, зниження масштабів соціального сирітства;
- адаптація вихідців із неблагополучних сімей, їхня соціальна інтеграція та полегшення виходу на ринок праці;
- збереження та залучення інтелектуального капіталу внаслідок оптимізації міграційних процесів;
- забезпечення збалансованого демографічного розвитку регіонів за рахунок регіональної раціоналізації закладів системи освіти.

Розвиток сучасної системи освіти повинен узгоджуватися з сучасною демографічною ситуацією, адже освітня сфера суттєво залежить від демографічних передумов — зміни у процесах народжуваності призводять до зменшення кількості дітей у дошкільних навчальних закладах та школах, трансформація статеві-вікової структури населення актуалізує потребу в освіті дорослих тощо. Разом з тим зміни, які відбуваються в системі освіти, накладають свій відбиток на демопроекти. Для забезпечення розвитку та нарощення національного інтелектуального потенціалу та пом'якшення наслідків демографічної кризи ключовими орієнтирами розвитку освіти можуть стати підвищення доступності, поліпшення якості, забезпечення раціональної організації системи освіти (таблиця).

**Орієнтири розвитку системи освіти в умовах демографічної кризи
та їх соціально-демографічні індикатори**

Орієнтири розвитку системи освіти	Напрями реформування системи освіти	Заходи реформування системи освіти задля поліпшення демографічної ситуації	Соціально-демографічні Індикатори
Підвищення доступності освіти	зниження дискримінації в освітній сфері за будь-якою з ознак та досягнення рівності в отриманні освіти	підвищення доступності освіти для дітей з обмеженими можливостями	- збільшення чисельності дітей цієї категорії, які здобули загальну середню та професійну освіту; - збільшення чисельності дітей, що навчаються за інклюзивною системою
		розширення можливостей для отримання освіти дітьми-сиротами, дітьми, позбавленими батьківського піклування	збільшення чисельності дітей цих категорій, що здобули загальну середню та професійну освіту
		розширення можливостей отримання освіти емігрантами та їхніми дітьми	збільшення чисельності осіб цих категорій, які здобули загальну середню та професійну освіту в українських навчальних закладах
		розширення можливостей здобуття професійної освіти дітьми з малозабезпечених сімей	збільшення чисельності дітей цієї категорії, що здобувають професійну освіту
	Забезпечення фізичної доступності освіти	збереження та розвиток регіональної мережі дошкільних та шкільних навчальних закладів	- збереження чисельності дошкільних та шкільних навчальних закладів на рівні 1991 року; - підвищення показників охоплення дошкільним навчанням; - зменшення чисельності дітей віком від 8 до 15 років, що не відвідують школу;

Орієнтири розвитку системи освіти	Напрями реформування системи освіти	Заходи реформування системи освіти задля поліпшення демографічної ситуації	Соціально-демографічні Індикатори
Підвищення доступності освіти			- збільшення частки молодих людей у віці до 22 років, що здобули середню освіту
		забезпечення доступності освіти для жителів сільської місцевості на основі організації підвезення дітей до шкіл	підвищення рівня охоплення дітей шкільного віку підвезенням на навчання за допомогою шкільних автобусів
		підвищення доступності інфраструктури навчальних закладів для осіб з обмеженими фізичними можливостями	збільшення кількості навчальних закладів, обладнаних інфраструктурними елементами, необхідними для переміщення осіб з обмеженими фізичними можливостями
		розширення можливостей отримання додаткової освіти відповідно до запитів населення	- збільшення чисельності навчальних закладів різних форм власності, які надають додаткові освітні послуги - збільшення чисельності учнів, які навчаються за програмами додаткової освіти;
		розвиток нових форм навчання на основі інформаційних та телекомунікаційних технологій	збільшення чисельності осіб, які навчаються дистанційно, заочно, використовують екстернатну форму навчання, або проходять он-лайн курси
	забезпечення економічної доступності освіти	збереження держаного замовлення на підготовку фахівців з вищою освітою	збільшення чисельності студентів, які навчаються за програмами державного замовлення (особливо студентів технічного профілю)
		оптимізація витрат на здобуття освіти	- підвищення розміру стипендій для студентів навчальних закладів різних рівнів акредитації - підвищення рівня забезпеченості гуртожитками

Орієнтири розвитку системи освіти	Напрями реформування системи освіти	Заходи реформування системи освіти задля поліпшення демографічної ситуації	Соціально-демографічні Індикатори
		підвищення доступності дітям із соціально вразливих категорій населення комунальних та державних дитячих розвивальних закладів	- збільшення чисельності дітей цієї категорії, які здобувають позашкільну освіту - розширення можливостей безкоштовного навчання дітей цієї категорії у позашкільних навчальних закладах
Поліпшення якості освіти	підвищення якості знань вихованців системи освіти	вирівнювання рівня дошкільної підготовки дітей за рахунок збільшення чисельності вихованців ДНЗ та розвитку програм домашньої освіти	- збільшення чисельності вихованців ДНЗ; - зниження чисельності дітей з низькою успішністю у початковій школі
		зниження відмінностей у якості знань випускників міських та сільських шкіл за рахунок підвищення якості знань сільських	покращення результатів зовнішнього незалежного оцінювання сільських випускників випереджувальними темпами
	досягнення світових стандартів якості освіти та інтеграція у європейський освітній простір	активізація співробітництва з країнами Європи щодо забезпечення якості освіти	- збільшення кількості ВНЗ, які пройшли міжнародну акредитацію і впровадили системи управління якістю на основі міжнародних стандартів; - збільшення кількості ВНЗ, які пройшли валідацію за міжнародними вимогами

Орієнтири розвитку системи освіти	Напрями реформування системи освіти	Заходи реформування системи освіти задля поліпшення демографічної ситуації	Соціально-демографічні Індикатори
Поліпшення якості освіти	підвищення мобільності професійної освіти	зростання академічної мобільності студентів, викладачів та адміністративного персоналу	- збільшення обсягів освітнього кредитування; - збільшення кількості грантів для фінансового забезпечення академічної мобільності студентів і викладачів; - збільшення чисельності громадян України, залучених до міжнародних обмінів
	наращення національного інтелектуального та трудового потенціалу	підвищення показників зайнятості серед молоді	- зниження чисельності безробітних з числа випускників навчальних закладів; - зменшення чисельності випускників вищих та професійно-технічних навчальних закладів, що не зуміли працевлаштуватися протягом шести місяців після закінчення навчання
		залучення молоді до трудової діяльності поряд із навчанням	збільшення кількості студентів, які, активно долучаються до трудової діяльності
Рациональна організація системи освіти	орієнтація навчальних програм на здоровий спосіб життя		- поліпшення показників здоров'я вихованців системи освіти; - збільшення у навчальних програмах кількості годин для вивчення асів ведення здорового способу життя, культури статевої поведінки, основ репродуктології
	розвиток регіональної спеціалізації ВНЗ	створення потужних спеціалізованих науково-освітніх осередків	- збільшення кількості спеціалізованих освітніх комплексів; - оптимізація обсягів і напрямів підготовки у регіонах

Орієнтири розвитку системи освіти	Напрями реформування системи освіти	Заходи реформування системи освіти задля поліпшення демографічної ситуації	Соціально-демографічні Індикатори
Рациональна організація системи освіти	підвищення ефективності фінансування освіти	оптимізація структури фінансових витрат в освітній сфері	- збільшення частки навчальних витрат у загальному обсязі освітніх видатків; - збільшення кількості освітніх установ, що мають учбово-лабораторну, комп'ютерну і технологічну базу, відповідну до сучасних вимог
		підвищення рівня оплати педагогічної праці	зростання середньої заробітної платні у галузі
		збалансування механізмів та джерел фінансування освіти	- збільшення кількості регіонів, у яких фінансування освіти відбувається на основі середньострокових і довгострокових цільових програм; - збільшення частки державних освітніх установ, що фінансуються на основі середньострокових і довгострокових цільових програм - загальне збільшення витрат на освіту за рахунок усіх джерел (у відсотках від ВВП)
	оновлення і вдосконалення кадрового складу	зміна вікового цензу учительсько-викладацького складу	- зменшення кількості пенсіонерів серед учителів; - збільшення кількості викладачів віком до 30 років
		підвищення рівня кваліфікації викладацького складу	- збільшення кількості викладачів з вченим ступенем та званням
	експорт освітніх послуг	залучення іноземних студентів	збільшення чисельності іноземних громадян, що навчаються в українських навчальних закладах

Джерело: авторська розробка.

Підвищення доступності освіти. Доступність освіти визначається відсутністю таких бар'єрів: дискримінації в освітній сфері за будь-якою з ознак (вік, стать, віросповідання тощо), а також фізичних чи економічних перешкод для здобуття освіти. За принципами людського розвитку і згідно з Конституцією України, освіта в Україні має бути доступною для усіх, хто бажає її здобути. Проте далеко не всі категорії громадян можуть це реалізувати. Найважче це зробити інвалідам, соціально-незахищеним громадянам, жителям сільської місцевості та малих міст та ін.

Фізична доступність освіти в Україні знижується за рахунок зменшення чисельності навчальних закладів у пострадянський період, нерівномірності їх розподілу, повільного розвитку нових форм освіти, що базуються на використанні інформаційних та телекомунікаційних технологій.

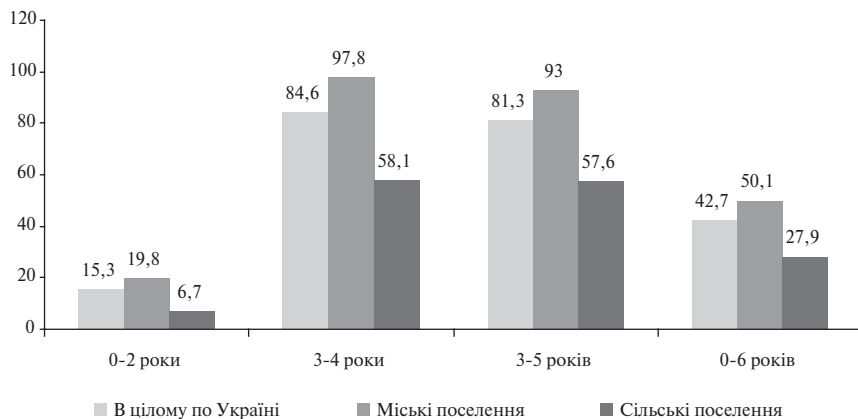
В Україні особливо гострою є проблема доступності дошкільної освіти. Високорозвинена мережа дитячих навчальних закладів, яка існувала за Радянського Союзу, зазнала істотних трансформації та руйнувань у часи соціально-економічних потрясінь 1990-х років внаслідок занепаду соціальної сфери та масштабного скорочення чисельності дітей. Сьогодні відновити її доволі складно, адже значна частина закладів була приватизована, перепрофільована або ж здана в довгострокову оренду. Так, у 2012 році в Україні функціонувало 16,1 тис. дитячих дошкільних установ, в яких навчались 1,2 млн дітей, тоді як у 1990 році працювало 24,5 тис. закладів із загальною чисельністю 2,2 млн дітей [1]. Скорочення мережі навчальних установ значно знизило доступність освіти для малюків та можливості зайнятості їхніх батьків. Особливо це відчули жителі сільської місцевості, де лише 38 % дітей можуть отримати дошкільну освіту (рисунок).

На жаль, доступна дошкільна освіта в Україні давно перестала бути реальністю: черги для запису дітей у відповідні установи утруднюють доступ до освіти та водночас провокують розвиток корупції. Перебування у дитячому закладі нерідко обумовлюється «добровільними благодійними внесками», різноманітною допомогою батьків, оплатою ними харчування, підручників тощо.

Для поліпшення ситуації (передусім у сільській місцевості) необхідно створювати різновікові групи, ширше використовувати можливості дошкільних закладів для короткотривалого перебування дітей, здійснювати соціально-педагогічний патронат сімей з дітьми, які не мають змоги відвідувати дошкільні навчальні заклади тощо. Для розширення мережі дитячих навчальних закладів, а також призупинення закриття шкіл з недостатньою кількістю учнів пропонуємо створити об'єднані навчальні комплекси. Поєднання ресурсів системи шкільної та дошкільної освіти дозволить забезпечити потреби батьків у дитячих навчальних закладах, а також позитивно вплине на малюків, адже перехід «дитячий садок — школа» буде не таким стресовим та болючим, і дасть змогу повноцінно завантажити школи та вчителів.

У системі дошкільної освіти необхідно забезпечити можливість навчання найменших дітей у дитячих установах. В Україні показник охоплення дітей до 2 років дошкільним навчанням наближається до 20 % (рисунок), у розвинутих країнах він суттєво вищий. Вирішення цієї проблеми вбачаємо у відновленні ясельних груп, а також паралельному розвитку мережі приватних та державних агенцій, що спеціалізуються на догляді за дітьми. Наголошуємо, що потреба у дитячих навчально-виховних закладах найближчим часом зростатиме, адже останніми роками дещо зростає народжуваність, а внаслідок активізації ринку праці відбувається зміна соціального становища жінки: вона прагне успішно поєднувати роль матері та розвиватися професійно. Важливим чинником збільшення потреби у дитсадках у майбутньому стане і заплановане збільшення пенсійного віку жінок, оскільки догляд за малими дітьми в Україні нерідко здійснюють бабусі.

Серйозною демографічною загрозою є невідвідування школи. Хоча в Україні охоплення дітей шкільного віку навчанням наближається до 100 %, проте, згідно зі статистичними даними у 2012 році понад 20 тис. дітей не відвідували школу. Переважно це безпритульні діти, а також діти заробітчан, що виховуються родичами, бабусями та дідусями. На тлі тенденцій невідвідування школи зароджуються соціально-небезпечні явища. Так, із загальної чисельності засуджених 3 % становлять неповнолітні. Майже кожен четвертий із засуджених неповнолітніх на момент скоєння злочину ніде не навчався і не працював [3].

Чисті показники охоплення навчальними закладами дітей різних вікових груп в Україні у 2012 році, %, за даними [2, с. 14]

Вагоме значення для поліпшення здоров'я школярів має позашкільна освіта, в системі якої розвиваються творчі здібності дитини, формується позитивне ставлення до фізичної культури та спорту. Система позакласних заходів, гуртків, мережа дитячо-юнацьких спортивних шкіл, які забезпечували розвиток дитини за радянських часів, була практично зруйнована в 1990-х роках. Сьогодні вона дуже повільно відновлюється, здебільшого на комерційній основі. Це утруднює доступ до позакласних закладів, гуртків, дитячо-юнацьких спортивних шкіл для значної частини дітей. Очевидно, необхідним є відкриття будинків школярів, спортивних та художніх гуртків, але для цього потрібен інноваційний підхід: вони повинні викликати усвідомлену потребу розвитку дитини у батьків, а головне — глибокий інтерес у школярів. Здоровий спосіб життя та духовний розвиток для маленьких громадян повинен стати престижнішим, ніж комп'ютерні ігри та байдкування.

Всеохоплююче бажання українців мати вищу освіту негативно корелює з потребами та можливостями вітчизняної економіки. Незважаючи на вимоги постіндустріального суспільства, рівень розвитку вітчизняної економіки не дозволяє працевлаштувати за спеціальністю таку кількість випускників з вищою освітою. Водночас у промисловості постійно зростає потреба у робітничих кадрах.

Робітничі спеціальності можуть забезпечити стабільну зайнятість та дохід значній частині населення України.

Навчальні заклади системи професійно-технічної освіти на сьогодні залишаються найбільш доступним рівнем ступеневої освіти, що дає змогу стати повноцінним учасником ринку праці. Велика кількість сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, «важких» підлітків, молодих людей, які побували у виправних закладах (колонії для неповнолітніх, спецінтернати), актуалізує значення їх соціальної адаптації та професійної реалізації. Для таких категорій молодих людей професійно-технічна освіта може стати першим етапом на шляху до повноцінного суспільного життя. Після здобуття кваліфікації такі особи можуть реалізувати себе на ринку праці, отримати роботу та заробітну платню, а також низку соціальних пільг (квартирний облік, надання гуртожитку тощо). Професійно-технічна освіта відкриває також нові можливості для безробітних громадян та певних категорій осіб з інвалідністю.

Майбутнє вітчизняної системи освіти залежить безпосередньо від інтенсивності запровадження нововведень, ефективності їх реалізації. У сучасному інформаційному середовищі поступово зароджується концепція віртуальної освіти. Україні з метою надання можливості здобути конкурентоспроможну спеціальність, професію, вищу освіту всім зацікавленим громадянам, у т. ч. особам із медичними та іншими обмеженнями щодо навчання у стаціонарних умовах, доцільно скористатися досвідом високорозвинених країн щодо формування та широкого застосування систем віртуального та дистанційного навчання. Наприклад, за програмами дистанційного навчання сьогодні у світі навчаються мільйони студентів, причому із року в рік зростає частка так званої неформальної онлайн освіти [4].

Стрімкий розвиток он-лайн платформ дозволяє студентам проходити обов'язкові навчальні курси у кращих викладачів по всьому світу, а також обирати ті курси, які сприятимуть їхньому особистому та професійному розвитку. Так, на сайті Coursera.org (Massive Open Online Courses) зареєстровано понад 230 мільйонів користувачів, 52 % від загальної чисельності зареєстрованих успішно пройшли принаймні один курс [5]. Варто вказати, що значна частина

користувачів цієї платформи уже завершили свою формальну освіту, ці люди самостійно обирають сфери, у яких прагнуть поглибити свої знання. Такі ресурси підтримують розвиток освіти впродовж усього життя.

Застосування цього різновиду освіти в Україні є виправданим, адже в результаті його реалізації можна суттєво знизити витрати на освіту, не знижуючи її якість; залучити значний за обсягом контингент студентів без обмеження за віком, станом здоров'я, практичними навичками тощо; підвищити якість процесу перекваліфікації персоналу шляхом застосування внутрішньо-корпоративних віртуальних програм без відриву від основного місця роботи. Кількість людей, що отримали вищу освіту шляхом дистанційного навчання в світі у 1997 р. становила приблизно 50 млн, в 2006р. — уже 96,5 млн, а за прогнозами експертів у 2023 році ця цифра сягне 120 млн [6].

Ще однією важливою демографічною проблемою України є зростання чисельності осіб з інвалідністю. Такі люди потребують особливої уваги та турботи з боку держави і суспільства. За даними Національної Асамблеї інвалідів, кількість студентів з числа інвалідів становить 0,4 % загальної кількості осіб, що навчаються у вищих навчальних закладах, тобто 111,5 тис. осіб. Таким чином, лише 4,5 % від загальної чисельності інвалідів в Україні можуть отримати вищу освіту [7, с. 3—13]. Повноцінна суспільна інтеграція осіб з обмеженими можливостями відбуватиметься лише на основі успішної соціалізації та професійної реалізації. Найкоротший шлях до набуття статусу повноправного члена соціуму — здобуття освіти та зайнятість.

Поряд із подоланням бар'єрів фізичної доступності освіти, необхідно підвищити й економічну її доступність. Особливо актуалізується проблема підвищення доступності вищої освіти. Основними кроками в цьому напрямі мають стати збереження державного замовлення на підготовку фахівців з вищою освітою й одночасна оптимізація витрат на здобуття вищої освіти.

Поліпшення якості освіти. Забезпечення якості освіти не можна вважати виключно національною проблемою, ця проблема перейшла в ранг глобальних. Світова спільнота приділяє багато ува-

ги стандартам якості освіти з огляду на стрімкий розвиток вищої освіти, що супроводжується зростанням вартості освітніх послуг як для держави, так і для людей. За даними доповіді про Людський розвиток, у 2011 році найвищі показники задоволення якістю освітніх послуг були у Сінгапурі та Малайзії (91,8 % та 91,4 % відповідно), доволі високо оцінено якість освіти у Ірландії, Фінляндії, ОАЕ — понад 80 %. В Україні половина населення задоволена якістю освіти, приблизно такі ж показники в інших пострадянських країнах (Беларусь, Казахстан), у Російській Федерації цей показник складав лише 38 % [8, с. 170—173].

Проблеми якості освіти розпочинаються ще з дошкільних установ. Низький рівень охоплення дітей дошкільного віку навчанням призводить до того, що рівень їх підготовки у початковій школі суттєво різний (залежно від того, відвідували дитина дошкільний навчальний заклад чи ні). Підвищення рівня охоплення дітей дошкільним навчанням сприятиме активнішій інтеграції дошкільнят у навчальний процес, а це дозволить знизити чисельність дітей з низькою успішністю у початковій школі.

Зазначимо, що наявні організаційні форми дошкільної освіти не завжди повною мірою задовольняють усе більші потреби населення. Вимогою часу є запровадження нових форм дитячої освіти. Мова йде про створення груп сімейного типу, груп з можливістю цілодобового перебування дитини, а також груп короткотермінового перебування різноманітного спрямування:

- адаптаційні групи — для молодших дітей;
- центри ігрової підтримки розвитку дитини;
- корекційні групи для дітей з особливими потребами тощо.

Для підтримання здорової конкуренції на ринку дошкільних освітніх послуг необхідно створити та законодавчо регламентувати альтернативу державній освіті — приватні дитячі установи. У зв'язку з помітним зростанням добробуту певної частини населення виправданим є впровадження і в дошкільному вихованні комерційної форми освіти.

Призначенням школи є не лише надання знань, а й формування та розвиток особистості. З погляду вирішення демографічних

проблем першочерговим є впровадження на всіх рівнях освіти в Україні комплексної програми орієнтації на духовні, а не матеріальні цінності, на здоровий спосіб життя, традиції родинної любові, підвищення соціального статусу материнства і батьківства. Саме орієнтація освітнього процесу на цінності людського розвитку має стати, на нашу думку, основним показником його якості.

У системі шкільної освіти особливого значення набуває формування здорового способу життя у школярів. Цього можна досягти шляхом виховання в учнівської молоді свідомого ставлення до свого здоров'я та здоров'я оточуючих, формування навичок особистої гігієни, навчання основам здорового способу життя. Основним практичним інструментом досягнення цих цілей може стати підвищення рівня поінформованості молодих людей з питань формування та утвердження здорового способу життя та безпечної поведінки за рахунок запровадження нових навчальних програм, реалізації нових педагогічних прийомів, розширення застосування тренінгових, інтерактивних та індивідуально-консультаційних заходів. Особливої уваги у напрямку зміцнення здоров'я учнів потребує удосконалення системи ранньої профілактики, психолого-педагогічного діагностування, використання новітніх надбань як вітчизняної, так і зарубіжної медицини.

Ще однією проблемою є відмінність у якості знань вихованців сільських та міських шкіл. Вважаємо, що першим кроком на цьому шляху має стати зменшення відмінностей у можливостях одержати якісну середню освіту серед сільських і міських мешканців. Нині спостерігається суттєва і дедалі більша розбіжність якості освіти в міських і сільських школах, а також між різними навчальними закладами в межах однієї місцевості. За результатами незалежного тестування випускників шкіл, у 2013 році показники сільських школярів були суттєво гіршими, ніж міських. Ще помітнішою була відмінність між учнями загальноосвітніх шкіл та ліцеїв, гімназій тощо [9, с. 459—472].

Поступове вирівнювання якості середньої освіти може бути забезпечене:

- комплексним заохоченням вчителів до сумлінної роботи, і особливо — в сільській місцевості;

- послідовним здійсненням контролю за виконанням освітніх стандартів, у тому числі й за допомогою механізму зовнішнього тестування;
- реалізацією програми реструктуризації сільських шкіл;
- стимулюванням створення базових шкіл ВНЗ у сільській місцевості й малих містах;
- утворенням університетських комплексів на базі ВНЗ і професійних училищ, відкриттям заочних та дистанційних відділень довузівської підготовки.

Попри те, що зовнішнє незалежне оцінювання (ЗНО) сприяє досягненню справедливості у доступі до вищої освіти, воно також створює так званий «ефект пілососа». Це має негативні демографічні наслідки, адже полегшує доступ дітей із регіонів до визначених ВНЗ у столиці чи в наукових центрах. ЗНО підвищує організаційну доступність до вищої освіти, проте не ліквідує економічні проблеми. Щоб нормально вчитися і забезпечити нормальний рівень життя (батькам це зробити важко) студенти рано розпочинають працювати і проходять соціальну адаптацію через трудове включення. Здобувши освіту і трудовий досвід, вони залишаються в новому місті. З огляду на неможливість проведення канікул та вихідних вдома відбувається «відрив від коріння», тобто відстань сприяє втраті емоційного зв'язку з рідними місцями. Все це посилює міграційне збільшення населення у великих містах і занепад малих міст та сіл.

Підвищення якості також актуальне для системи позашкільної освіти. Державна система освіти є менш гнучкою та мобільною, через наявність бюрократичних ускладнень вона не може швидко змінювати перелік послуг, тоді як приватним закладам таке під силу. Розвиток у системі позашкільної освіти паралельно державної та приватної форм власності дозволить істотно оновити перелік послуг, а також підвищить її доступність як для мало заможних сімей, так і сімей з вищим достатком.

Важливим чинником розвитку системи позашкільного виховання може стати меценатство, яке набуло значного поширення на Заході. Благодійництво в Україні найчастіше приурочується до

політичних заходів: виборів, політичних акцій тощо. Хоча протягом останніх років воно набуло популярності у колах вітчизняної еліти, про систематичну підтримку меценатами спорту та освіти ще зарано говорити.

Долучившись до Болонського процесу, Україна обрала курс на приведення якості національної освіти у відповідність до європейських стандартів. Імплементация нових стандартів якості освіти відбувається досить швидкими темпами — практично усі вищі навчальні заклади переформатували свою роботу відповідно до вимог Болонського процесу, запроваджено систему зовнішнього незалежного оцінювання, створено Український центр оцінювання якості освіти та ін. Попри усе це якість української освіти за багатьма параметрами суттєво відстає від загальноєвропейського рівня. Впровадження стандартів якості освіти утруднюється наявністю низки проблем, пов'язаних з недостатнім рівнем знань вихованців системи освіти, а також з низькою мобільністю професійної освіти.

Одним із способів утвердження стандартів якості освіти є розвиток мобільності професійної освіти, що проявляється у зростанні академічної мобільності студентів, професорсько-викладацького складу та адміністрації. Активізація мобільності відбувається шляхом розвитку програм міжнародного обміну та міжнародних стажувань, залучення студентів та викладачів до міжнародних дослідницьких проектів, здобуття ними грантів для фінансування наукових проектів та розробок.

Поширенням напрямом підвищення доступності та якості освіти є розвиток системи освітнього кредитування. Навчання у кредит, а також необхідність повернення коштів стимулюють студента докладати максимум зусиль для здобуття знань, що стануть гарантом його успішного працевлаштування. Як бачимо, система освітнього кредитування може одразу вирішити кілька проблем: стимулювання якості освіти через внутрішню мотивацію студента, фінансування освітньої системи, а також обмеження відтоку молодих спеціалістів за кордон. За нашими підрахунками, потенційна річна ємність ринку освітнього кредитування в Україні складає приблизно 100 млн грн, а потреба у фінансових послугах такого типу щорічно збільшується на 30—35 %.

Механізм освітнього кредитування може також стати активним засобом державної демографічної політики. Здобуття освіти здатне не лише зменшувати дітонародження, але й сприяти його підвищенню. Пільговість цільових державних кредитів на освіту має обумовлювати певну трудову і репродуктивну поведінку молоді: наприклад, при народженні першої та другої дитини мають зменшуватися відсотки по освітньому кредиту, а при народженні третьої та наступних дітей — погашатися частина тіла кредиту. Такий крок соціально-демографічної політики заохочуватиме народження дітей серед освічених перспективних громадян. Активізація народжуваності у цих категоріях населення сприятиме розвитку та нарощуванню інтелектуального потенціалу нації, поліпшенню якісних параметрів населення.

Якісна освіта також виступає передумовою нарощення інтелектуального та трудового потенціалу. Адже отримання сильних академічних знань та залучення молоді до трудової діяльності поряд із навчанням сприяють підвищенню показників зайнятості серед молодих людей, зменшенню чисельності випускників професійно-технічних та вищих навчальних закладів, які не змогли працевлаштуватися протягом шести місяців після закінчення навчання.

Основними завданнями освіти дорослих задля поліпшення демографічної ситуації є поступове підвищення освітнього рівня громадян як один з компонентів поліпшення якості населення; духовно-емоційний розвиток особистості; набуття та розвиток професійних знань і вмінь; свідоме підтримання здоров'я, ведення активного, здорового способу життя; підтримання сімейних цінностей, дотримання культури міжособистісного спілкування; активна громадська позиція; дотримання балансу між робочим часом та часом відпочинку, корисне та приємне проведення вільного часу.

Раціональна організація системи освіти. Основними напрямками забезпечення раціональної організації системи освіти є забезпечення орієнтації навчальних програм на суспільні цінності та ведення здорового способу життя, розвиток регіональної спеціалізації ВНЗ, підвищення ефективності фінансування освіти, онов-

лення та якісне вдосконалення кадрового складу системи освіти, розвиток експорту освітніх послуг.

Здобуття освіти є одним з найважливіших етапів навчання та виховання у житті кожної людини, адже освіта має фундаментальне значення для соціалізації особистості та розбудови суспільства. Освіта в нашій країні ще з радянських часів відзначалася високою якістю, проте у шкільних програмах домінували академічні дисципліни. Беззаперечно, загальна освіта повинна сприяти всебічному розвитку особистості, отриманню певного багажу знань, необхідного для подальшого навчання. Проте із розширенням кількісних вимог до знань школярів на задній план відходять базові цінності, які раніше складали концептуальну основу освітнього процесу. У гонитві за знаннями в навчальних закладах щоразу менше приділяють уваги вихованню, фізичному та психологічному розвитку; школа певною мірою делегувала цю функцію сім'ї, ВНЗ, суспільству, які теж її не виконують на належному рівні.

Школярі забувають (або й не знають), що основною цінністю суспільства і людини є її життя та здоров'я, що матеріальний добробут — це не самоціль, а лише засіб розширення можливостей людського розвитку. У системі шкільного виховання надзвичайно мало уваги приділяється цінності сім'ї, важливості сімейного спілкування, статевій культурі, знанням про здоровий спосіб життя.

Реформування вищої освіти сьогодні зводиться в основному до академічних аспектів: зміни навчальних програм, інформаційного наповнення курсів, систем оцінювання знань тощо. Безперечно, високий рівень знань та підготовки студентів є важливим джерелом розвитку економіки, проте без здоров'я їх значення повністю втрачається. Погіршення здоров'я студентської молоді зумовлено байдужістю молоді до власного здоров'я, веденням малоактивного сидячого способу життя, зниженням доступності фізкультурно-спортивних закладів, незадовільним харчуванням, поширенням шкідливих звичок та ін.

У системі вищої освіти здійснюється підготовка спеціалістів та фахівців найвищої кваліфікації, які формують основу національної інтелектуальної та професійної еліти. Як уже зазначалося, система освіти є ретранслятором суспільних цінностей. Більше того, у до-

шкільних навчальних закладах та школі відбувається прищеплення базових цінностей, утвердження загальнолюдських переконань, а у ВНЗ відбувається остаточне завершення формування ціннісних установок особистості. Сьогодні на тлі загальної комерціалізації та економізації усіх сфер суспільного життя на перший план виходять матеріальні цінності та прагнення збагачення. У ВНЗ навчають досягати максимуму ефективності, продуктивності та прибутковості, тоді як людяність, доброта та мудрість не вписуються у систему цінностей нового суспільства.

Система цінностей, прищеплених та розвинених у процесі навчання, визначає життєві установки особистості і, як наслідок, формує передумови репродуктивної поведінки. Для випускників вищої школи актуальним стає протистояння двох важливих сфер: професійної та сімейної. Якщо раніше це протистояння вирішувалось на користь успішного та гармонійного їх поєднання, проте з домінуванням сім'ї, то нині остання втрачає свої позиції. Сім'я, яка раніше була найважливішим багатофункціональним суспільним інститутом, втрачає свої переваги перед освітньою та професійною реалізацією, підвищенням соціально-економічного статусу індивіда тощо.

Навчальні заклади повинні готувати спеціалістів, чий набір цінностей та компетенцій відповідатиме вимогам постіндустріального суспільства. Проте у гонитві за матеріальним збагаченням втрачено основну ідею нового суспільства, яка полягає у максимізації індивідуального розвитку особистості, задоволення її потреб та інтересів. Досвід високорозвинених країн, які уже пройшли етап економізації суспільства, переконливо доводить, що на будь-якому етапі розвитку суспільства найважливішими залишаються традиційні цінності.

Поряд з тим, що у вищій освіті неналежна увага приділяється духовним та сімейним цінностям, студентством зазвичай не достатньо цінується здоров'я. Побутує ставлення до нього як до природного невитратного активу, хоча насправді здоров'я є практично не відновлюваним ресурсом. Цінність здоров'я усвідомлюється лише у старшому віці, коли розпочинаються пов'язані з ним проблеми. За різними підрахунками, з випускників середніх шкіл

близько 25—30 % можна вважати здоровими, тоді як у решти уже виявлено різні захворювання органів зору, опорно-рухової системи, систем органів травлення та дихання. У вищій школі здоров'я таких студентів погіршується ще більше.

Показники абсолютного здоров'я серед студентської молоді є досить низькими, що зумовлено ставленням до здоров'я як до другорядної цінності, домінуванням у молодіжному середовищі шкідливих розваг над активним способом життя та спортивними заняттями. Серед молоді поліпшення здоров'я та фізичний розвиток не є усвідомленою потребою. Для вирішення цієї проблеми варто скористатися іноземним досвідом. Наприклад, в університетах США зведено до мінімуму загальні фізичні заняття, натомість щоб зацікавити студентів спортивними заняттями їм пропонують долучитися до будь-якої спортивної секції, яка викликає у них інтерес. Тобто фізичний розвиток та поліпшення здоров'я відбуваються добровільно, без примусового відвідування уроків фізичного виховання.

Поряд з тим, що молодь не переймається проблемою поліпшення власного здоров'я, вона своїми діями завдає йому значної шкоди. Серед студентства особливо поширені небезпечні шкідливі звички, серед яких тютюнопаління, вживання алкоголю та наркотиків. Викликає занепокоєння безвідповідальне статеве життя, наслідком чого є поширення у молодіжному середовищі венеричних захворювань та СНІДу, а також досить високі показники абортів. Всі ці фактори однозначно негативно впливають на стан репродуктивного здоров'я молодих людей.

Підготувати здорове покоління настільки ж важливо, як виховати інтелектуально-розвинутих та кваліфікованих професіоналів. Саме тому важливе значення має запровадження у навчальний процес не лише дисциплін, а й цілісної ідеології, які утверджують безумовну цінність здоров'я, навчають веденню здорового способу життя, основам гігієни та дієтології, азам планування сім'ї та статевої культури. Доцільно врахувати досвід європейських університетів, які на молодших курсах пропонують студентам дисципліни про ведення здорового способу життя, раціональне харчування, тоді як на старших курсах студентів навчають відповідальному материнству та батьківству.

Вирішення проблеми поліпшення здоров'я можливе лише за умови ведення послідовної та виваженої освітньої політики. Заходами, які сприятимуть поліпшенню показників здоров'я вихованців ВНЗ, можуть стати розвиток спортивних комплексів у навчальних закладах, систематичне обстеження стану здоров'я студентів, підбір індивідуальних програм заняття фізичною культурою та спортом відповідно до результатів медичних оглядів, включення до навчальної програми «оздоровчих» дисциплін тощо.

Актуальність розвитку регіональної спеціалізації вищих навчальних закладів обумовлена низкою причин: зниження показників народжуваності і, як наслідок, зменшення чисельності студентів у майбутньому, вимоги до підвищення якості освіти та ін.

Беручи до уваги критичне падіння народжуваності у другій половині 1990-х років, сміливо можна стверджувати, що ВНЗ у найближчі роки зіткнуться з проблемою значного недобору. За умови збереження нинішньої чисельності ВНЗ студентів вистачить не всім. Лише ті навчальні заклади, котрі забезпечать успішну інтеграцію іммігрантів та іноземних студентів, зможуть уникнути наслідків негативних демографічних процесів.

У територіальному аспекті національна система вищої освіти відзначається значною розбалансованістю. Особливо вирізняється непропорційне розміщення навчальних закладів за регіонами — основна частина навчальних установ сконцентрована в столиці, сформувались регіональні освітні центри, в яких зосереджено значну частку ВНЗ регіону (Харків, Одеса, Львів), нерівномірним є розподіл ВНЗ за обласними центрами. Доповненням проблеми нерівномірності розподілу вищих навчальних закладів в Україні є проблема їх нераціональної територіальної спеціалізації. У деяких регіонах замість гармонійного розвитку усіх напрямів освіти (гуманітарної, технічної, медичної та ін.) сконцентровано декілька навчальних закладів, що готують фахівців за однотипними спеціальностями. У регіонах готувати спеціалістів за профільними спеціальностями повинні ті ВНЗ, у яких найкращий професорсько-викладацький склад та матеріально-технічна база. Наявність у регіоні різнопрофільних навчальних закладів сприятиме розвитку місцевого інтелектуального потенціалу, дозволить

скоротити кількісні втрати молоді, пов'язані зі зміною місця проживання у зв'язку зі здобуттям освіти. Такі заходи спрямовані на вирівнювання демографічного потенціалу регіонів та поліпшення якісних характеристик населення регіонів.

Необхідність вирішення проблеми непропорційності територіального розподілу ВНЗ зумовлена не лише загальнонародським прагненням досягнення рівності у доступі до освіти, принципами соціальної справедливості, але й несприятливими демографічними наслідками такого географічного дисбалансу.

Основними напрямками підвищення ефективності фінансування освіти, на наш погляд, можуть бути оптимізація структури витрат у фінансовій сфері, підвищення рівня оплати педагогічної праці, а також збалансування механізмів та джерел фінансування освіти.

Незважаючи на те, що фінансування освітньої сфери в Україні становить близько 6 % валового внутрішнього продукту, освітяни відчують серйозний брак коштів. Через недостатність фінансування значна частина бюджетних коштів витрачається на виплату заробітної плати, а на оновлення навчально-лабораторної, технологічної та комп'ютерної бази коштів не вистачає. Поліпшення ситуації з фінансовим забезпеченням освітньої сфери можливе за рахунок переходу до середньо- та довгострокових регіональних програм фінансування освіти, збільшення обсягів фінансування освіти на основі різних джерел (також на основі недержавного фінансування).

Для повноцінного розвитку освітньої сфери надзвичайно важливим є оновлення і якісне вдосконалення кадрового складу системи освіти. У даному напрямі особливої ваги набуває омолодження вчительського та професорсько-викладацького складу й підвищення рівня його кваліфікаційної підготовки. Тобто, необхідно підняти престижність педагогічної праці, залучити молодь до виховання нового покоління. Вищій школі також необхідно збільшити чисельність молодих викладачів віком до 30 років, підвищити ефективність аспірантури та докторантури задля посилення позицій вітчизняної науки та розвитку національного наукового потенціалу.

В умовах демографічної кризи актуалізується питання експорту освітніх послуг. У результаті процесів глобалізації у найкращих ВНЗ іноземців буде навчатися значно більше, ніж громадян країни, у якій розташований навчальний заклад. Забезпечити стійкий приріст здобувачів вищої освіти, на нашу думку, можливо двома шляхами: шляхом залучення емігрантів та підвищення мобільності освітніх програм. Україна з наявним кадровим потенціалом та матеріальними ресурсами може стати потужним експортером освітніх послуг як на основі залучення іноземних студентів, так і на основі відкриття спільних міжнародних навчальних програм, центрів тощо.

Люди, котрі приїждять навчатися в університети, — це прекрасний людський потенціал, і багато країн, включаючи Росію, користуються цим шляхом для переселення до себе перспективної молоді. Залучення громадян інших країн до навчання у вітчизняних ВНЗ дозволить зберегти мережу навчальних закладів, а також може стати вагомим джерелом фінансування системи освіти, адже вартість навчання для студента з-за кордону у декілька разів вища, ніж для вітчизняних студентів. Україні теж варто скористатися цією тактикою, але потрібно й зменшити загрози щодо масового виїзду наших громадян за кордон спочатку на навчання, а потім і на постійне місце проживання. Для цього вища освіта в Україні не повинна поступатися європейській ні за якістю, ні за доступністю, ні за престижністю дипломів.

Поряд із залученням іноземців до навчання в Україні слід також врахувати демографічні загрози, які можуть виникнути внаслідок інтеграції освітньої системи України до Болонського процесу. В умовах прискореного впровадження його положень варто враховувати, як може змінитися демографічна ситуація в Україні після визнання вітчизняних дипломів в Європі. Необхідні превентивні заходи щодо запобігання масовому виїзду кваліфікованих спеціалістів за кордон — такої ж еміграції, яка спіткала країни Балтії, Польщу, Румунію зі вступом до Європейського союзу.

Таким чином, прогресивний розвиток освіти може здійснювати позитивний вплив на найважливіші демографічні процеси й показники — народжуваність, зміцнення здоров'я громадян,

міграційну активність та мобільність. З цього погляду найважливішими характеристиками освіти є її якість, доступність та раціональність організації. Ми виявили основні напрями прогресивних змін у сфері освіти, які можуть реально позитивно вплинути на демографічний розвиток в Україні:

- підвищення доступності і якості дошкільної, позашкільної, шкільної, вищої освіти, а також освіти дорослих, що додає потенційним батькам впевненості у належному розвитку майбутньої дитини, забезпечує цей розвиток впродовж усього життя, сприяє формуванню людського капіталу високої якості (що забезпечує високий рівень життя). Це потребує належного фінансування для відродження системи дитячих дошкільних установ та позашкільного виховання, вирішення проблеми якості навчання у сільських школах, поширення практики репродуктивно орієнтованих освітніх кредитів для здобуття вищої освіти, формування системи освіти дорослих та дистанційної освіти;
- впровадження в Україні на всіх рівнях освіти, та у суспільстві загалом орієнтації на духовні, а не матеріальні цінності, на здоровий спосіб життя, на національні традиції родинної любові та патріотизму, на підвищення соціального статусу материнства і батьківства. Це потребує комплексного підходу до формування національної свідомості і національної моралі, першими кроками якого має стати підвищення ролі і статусу вчителя у суспільстві;
- розвиток нових форм позашкільної освіти (як державних, так і приватних), націлених на утвердження здорового способу життя у молоді, серед яких спортивні клуби та секції, оздоровчі гуртки тощо. Відкриття закладів оздоровчо-спортивного типу можливе за рахунок тісної співпраці органів влади та місцевого самоврядування, меценатів, батьків та інших зацікавлених сторін.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Державний комітет статистики України* : Офіційний сайт [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>
2. *Дошкільна освіта в Україні у 2012 році*. Статистичний бюлетень. — К. : Державний комітет статистики України, 2013. — 87 с.
3. *Інформація про діяльність кримінально-виконавчої інспекції Державної кримінально-виконавчої служби України в 2011 році* // Державна пенитенціарна служба України : Офіційний сайт [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://kvs.gov.ua/mignar_vidn/Inform_KVI.pdf
4. *Distance Education Survey Results, 2012: Trends in elearning: Tracking the impact of elearning at community colleges* [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.itcnetwork.org/attachments/article/87/AnnualSurveyApril2013.pdf>
5. *An Early Report Card on Massive Open Online Courses* [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://online.wsj.com/news/interactive/MOOCchrtPRINT?ref=SB10001424052702303759604579093400834738972>
6. *Жигалюк И.* Дистанционное образование, или Как стать умным, живя по собственному расписанию // Career Guide, 2007 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://careerguide.com.ua/node/487>
7. *Палій О.М.* Демографічна ситуація в країнах Центральної та Східної Європи // Демографія і соціальна економіка. — 2007. — № 2. — С. 3—13.
8. *Human Development Report 2013. The Rise of the South: Human Progress in a Diverse World.* — UNDP, 2013. — 203 p.
9. *Звіт* про проведення зовнішнього незалежного оцінювання навчальних досягнень осіб, які виявили бажання вступати до вищих навчальних закладів України в 2013 році / Український центр оцінювання якості освіти. — К., 2013. — 480 с.

О.М. Гладун, В.В. Хвалинська

МЕТОДИ БАГАТОВИМІРНОГО СТАТИСТИЧНОГО АНАЛІЗУ У ДЕМОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Сучасна демографічна ситуація в Україні залишається доволі складною і неоднозначною. Хоча «піки» кризових виявів у відтворенні населення, що припали на рубіж тисячоліть, пройдено, аналіз основних демографічних показників свідчить: до подолання соціально-демографічної кризи ще далеко, що особливо помітно на тлі розвинених європейських країн. Це, безумовно, потребує концентрації зусиль та ресурсів для досягнення прогресивних якісних зрушень у процесах відтворення населення [1].

Необхідність вирішення низки питань, пов'язаних із поліпшенням демографічної ситуації у країні, зумовлює актуальність осмислення демографічних процесів. Дуже важливо досліджувати демографічні процеси як на загальнодержавному рівні, так і на рівні окремих територій, визначаючи специфічні риси. Сучасна територіальна палітра демографічних показників в Україні досить різноманітна. Саме тому крім аналізу регіонального аспекту ситуації, що склалася у процесах відтворення населення, аналітичну цінність становить виявлення регіонів з подібними характеристиками, тобто так зване демографічне районування.

Демографічне районування дає змогу визначити укрупнені території, які мають схожі характеристики демографічних процесів. У той же час, відмінності між цими територіями повинні бути виражені більш яскраво, ніж відмінності між областями.

Останнє відоме нам демографічне районування було зроблено Н.М. Левчук [2]. Вона виділила п'ять демографічних районів, групуючи області України за трьома групами ознак:

- спеціальні демографічні коефіцієнти (середня очікувана тривалість життя, сумарні показники народжуваності, бруutto- і нетто-коефіцієнти відтворення);

- параметри вікового складу населення (середній вік та частка осіб віком 60 років і більше);
- загальні характеристики території та населення (частка стосовно всієї території та населення України, густота і середньорічні темпи зміни чисельності).

Такий вибір демографічних ознак і характеристик є доцільним і виправданим з точки зору поглибленого вивчення регіональних особливостей сучасної демографічної ситуації в Україні.

Проте, під час проведення аналітичного дослідження великої кількості показників одночасно виникають певні ускладнення. Наприклад, у ході формування кластерів часто виникає протиріччя, коли за одним показником регіон належить до одного кластера, а за іншим показником — до іншого. Крім того, буває складно обґрунтувати виділення чітких інтервалів значень конкретного показника.

Одним із підходів до проведення демографічного районування є представлення регіонів як багатовимірних об'єктів, що обумовлює використання методів багатовимірного статистичного аналізу. Популярність цих методів як інструментарію у дослідженні обумовлена широким спектром можливостей моделювання і відображення масових процесів і явищ, що характеризуються великою кількістю ознак, і також входженням цих методів у більшість статистичних пакетів програм.

Останнім часом для проведення демографічного районування все більше застосовують методи кластерного аналізу, який дає змогу виділити групи територій зі спільними рисами, типовими для даної групи, змістовно інтерпретувати виділені групи, використовуючи набір показників, що їх характеризують. Головне призначення кластерного аналізу — розв'язування завдань з класифікації інформації та виявлення відповідної структури. Вибір цього методу багатовимірної класифікації обумовлений тим, що дає можливість побудувати науково обґрунтовані групи (кластери), виявити внутрішні зв'язки між одиницями спостережень сукупності, а також як методу, що не потребує апріорної інформації про види законів розподілу досліджуваних даних.

У своїй роботі С.І. Бегун використала кластерний аналіз для вивчення регіонального аспекту відтворення населення України, класифікуючи 27 регіонів України (АР Крим, 24 області, міста Київ та Севастополь) [3]. Класифікацію регіонів він виконав за показниками загальних коефіцієнтів народжуваності та смертності, шлюбності, розлучення, смертності дітей у віці до одного року. І за основними показниками відтворення населення у 2008 році виділив три кластери: А — з найгіршими значеннями показників, В — з найкращими, С — з достатньо хорошими. При цьому кластер А складається з чотирьох субкластерів.

Ю.Б. Феленчак здійснила кластеризацію адміністративно-територіальних одиниць Львівської області за показниками ризиків демографічних втрат, типізацію адміністративно-територіальних одиниць регіону за особливостями прояву ризиків демографічних втрат [4], обґрунтувала доцільність застосування кластерного підходу для дослідження ризиків демографічних втрат на регіональному рівні.

Н.І. Прицюк застосувала методи багатовимірної аналізу як проміжний етап у комплексному демографічному аналізі та демографічному районуванні західного пограниччя України [5]. У 22-вимірному просторі демографічних показників отримано граф-«дерево поєднань», яке дало змогу уточнити відомості з картограм демографічних процесів, перевірити правильність уже сформованих попередніх ідей та зробити висновки щодо достовірності виділення районів.

Але у зазначених роботах практично не приділено уваги методологічним аспектам використання кластерного аналізу.

У нашому дослідженні для групування регіонів у кластери були використані такі показники: сумарний коефіцієнт народжуваності (x_1), середня очікувана тривалість життя чоловіків (x_2) і жінок (x_3) при народженні, середній вік населення (x_4), питома вага осіб віком 60 років і старше (x_5) та дітей віком до 16 років (x_6), демографічне навантаження на населення у віці 16—59 років (x_7), щільність наявного населення (x_8), частка території у загальній площі країни (x_9). У дослідженні використано сукупність, що складається з 25 регіонів України: Автономна республіка Крим та 24 області.

Міста Київ та Севастополь не включено до сукупності через їхню аномальність за окремими показниками (рис. 1).

Нами використано показники, обчислені для населення Автономної республіки Крим та областей України в цілому, включаючи міське і сільське населення. Для вивчення зміни ситуації у часі дослідження проведено за даними 2003, 2008 та 2013 років.

Алгоритми кластерного аналізу є дуже різноманітними: ієрархічні процедури, еталонні процедури, алгоритми типу діагоналізації, алгоритми типу розрізання графа, комбіновані [6—8]. У даному випадку доцільно проводити класифікацію за ієрархічними агломеративними методами. Це обумовлено малою кількістю об'єктів спостереження та відсутністю інформації про кластери (автори вирішили не використовувати в дослідженні результати попередніх районувань). Принцип роботи таких методів полягає у тому, що початковим є розбиття на n одноелементних кластерів, які послідовно об'єднуються в один клас. Спочатку у групи об'єднуються

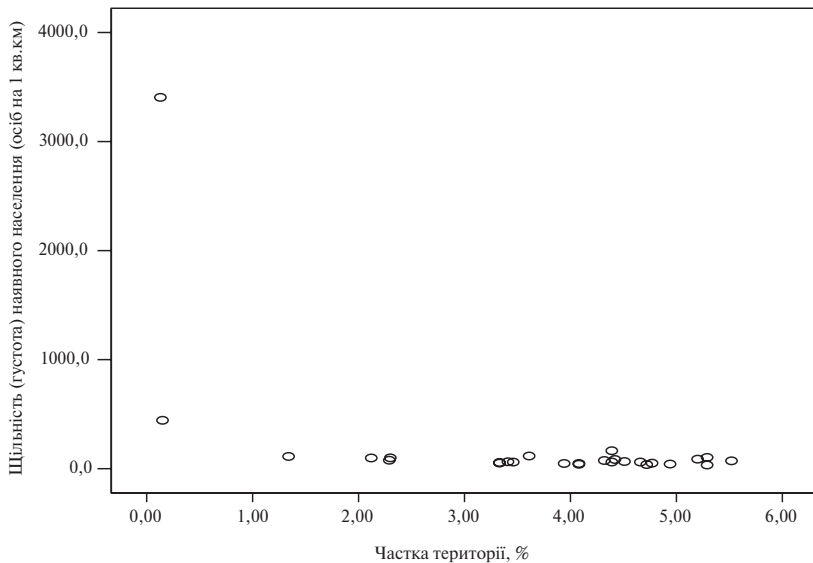

Рис. 1. Діаграма розсіювання показників (X_8) та (X_9), 2013 р.

Джерело: авторські розрахунки.

найбільш близькі об'єкти, а потім усе більш віддалені. Обирається той чи інший метод в залежності від поставленої задачі.

У даному дослідженні обрано метод Варда, який відрізняється від інших використанням методів дисперсійного аналізу для оцінки відстаней між кластерами. Метод спрямований на мінімізацію внутрішньогрупової варіації об'єднаних кластерів. На кожному кроці об'єднуються ті кластери й об'єкти, які дають мінімальний порівняно з усіма можливими об'єднаннями приріст внутрішньогрупової варіації (суми квадратів відстаней від кожного об'єкта, що належить кластеру, до середнього рівня цього кластера) [9]. Цей метод спрямований на об'єднання близько розміщених кластерів і «прагне» створювати кластери малого розміру, що в нашому випадку вирішує поставлене завдання.

Щоб виключити вплив різних одиниць вимірювання, вихідні дані зведено до єдиного масштабу. Нормування проведено наступним чином — всі значення зведені в інтервал від нуля до одиниці, що дає можливість коректно проводити обрахунки, порівнювати і аналізувати ознаки. За відстань між об'єктами обрано квадрат Евклідової відстані, тобто відстань між об'єктами дорівнює сумі квадратів різниць між значеннями однойменних змінних об'єктів.

Багатовимірна класифікація проводилась з використанням ППП «SPSS 12» [10].

Детально розглянемо процес кластеризації для показників 2013 року.

Діаграма послідовного злиття кластерів (рис. 2) дає можливість прослідкувати поетапне формування кластерів — з першого, де з 25 кластерів (кожний об'єкт виступає кластером) формуються 24, до останнього, коли утворюється один кластер. Про склад кластерів можна дізнатися на будь-якому з етапів, провівши горизонтальну лінію і визначивши групи, утворені безперервними сірими смугами. Ці групи містять об'єкти, що на даному етапі класифікації належать до одного кластера.

По діаграмі проаналізовано декілька етапів утворення груп. На перших етапах об'єднуються у кластери області, які є сусідами територіально (Херсонська та Миколаївська, Івано-Франківська та

Чернівецька, Рівненська та Волинська), що є природним і підкреслює регіональні особливості демографічних процесів.

Посередині процесу класифікації (кількість кластерів дорівнює дванадцять) виділяються вже три кластери, до складу яких входять по чотири області:

- Львівська, Тернопільська, Чернівецька, Івано-Франківська;
- Луганська, Сумська, Полтавська, Запорізька;
- Одеська, Херсонська, Миколаївська, Київська.

Слід зазначити, що західні області утворюють два кластери і об'єднуються лише на передостанньому етапі процесу класифікації.

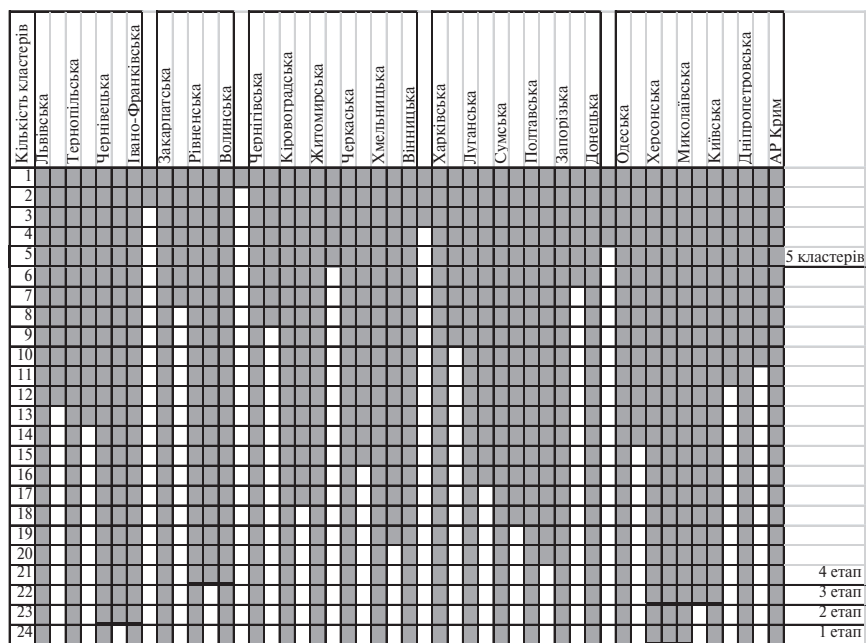

Рис. 2. Діаграма послідовного злиття кластерів

Джерело: авторські розрахунки.

Дуже важливим питанням є проблема вибору необхідної кількості кластерів. Деколи легко визначити кількість кластерів, виходячи із постановки задачі: наприклад, знаючи характеристики людей, розділити їх на відповідну кількість груп; розбити підприємства за результатами роботи на групи, які працюють добре, середньо та погано тощо. Іноді кількість кластерів можна вибирати апіорно. Однак загалом вона визначається в процесі розбиття множини на кластери. Кількість класів визначається або автоматично, або за участі людини (досить часто в останньому випадку використовується ідея виявлення стрибка відстані при переході від класу до класу). Якщо немає жодних відомостей про можливу кількість кластерів, необхідно, експериментально перевіривши різну кількість кластерів, обрати оптимальну в певному (змістовному або формальному) сенсі.

У даному випадку був використаний підхід виявлення стрибка відстані при переході від класу до класу: відслідкували динаміку збільшення відмінностей по етапах кластеризації та визначили етап, на якому відбувається різке зростання відмінностей. Оптимальному числу класів відповідає різниця між числом об'єктів і порядковим номером етапу, на якому був виявлений помітний перепад відмінностей.

Для виявлення стрибка розглянемо графік різниць відстаней між кластерами, що об'єднуються на всіх етапах кластеризації (рис. 3).

Таким чином, помітне зростання відмінностей виявляється на 20 кроці, що відповідає переходу від 20 етапу до 21 на яких утворюються п'ять та чотири кластери. Отже, оптимальна кількість кластерів дорівнює п'ять.

На діаграмі послідовного злиття кластерів (рис. 2) можна побачити склад п'яти кластерів, провівши горизонтальну лінію через відповідне число кількості кластерів.

У табл. 1 наведено склад кластерів та показники, за якими проводилось групування.

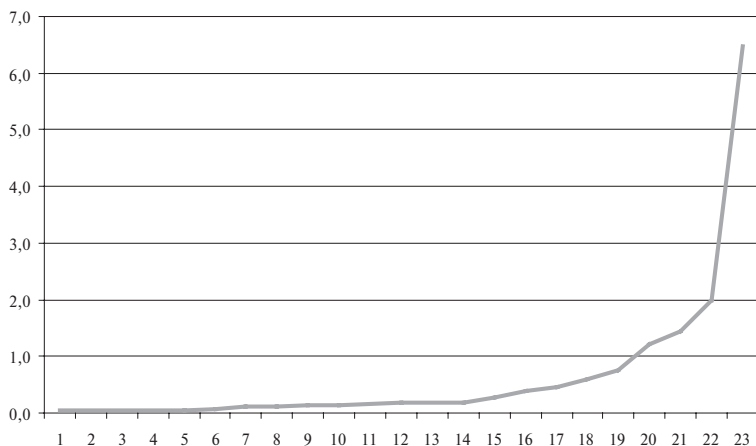

Рис. 3. Різниця відстаней між кластерами, що об'єднуються, по етапах кластеризації

Джерело: авторські розрахунки.

Кожний кластер визначається специфічним поєднанням показників, тобто відображає певну демографічну ситуацію та відповідно відрізняється від інших.

Перший кластер характерний тим, що має найвищі сумарні коефіцієнти народжуваності, середній вік населення близько 37 років, біля 20 % якого складають діти та 17 % — особи віком 60 років і старше. Демографічне навантаження дещо перевищує загальнодержавний показник (585 на 1000 осіб постійного населення у віці 16—59 років) (Волинська, Закарпатська та Рівненська області).

У другому кластері сумарні коефіцієнти народжуваності вищі за загальнодержавний, який складає 1,506. Середня очікувана тривалість життя найвища по Україні, середній вік населення менший за загальнодержавний показник (40,5 років), демографічне навантаження на загальнодержавному рівні (Івано-Франківська, Львівська, Тернопільська та Чернівецька області).

Третій кластер характерний тим, що має найбільше демографічне навантаження. При високій частці осіб старшого віку частка дітей — на загальнодержавному рівні (Вінницька, Житомирська, Кіровоградська, Хмельницька, Черкаська та Чернігівська області).

Таблиця 1. Склад кластерів та показники, які характеризують демографічну ситуацію

Номер кластера	Регіон	x_1	x_2	x_3	x_4	x_5	x_6	x_7	x_8	x_9
1	Волинська	1,856	66,04	76,92	37,5	20,2	17,7	612	51,6	3,33
	Закарпатська	1,926	67,14	74,75	36,6	20,3	16,2	575	98,4	2,12
	Рівненська	1,998	66,25	76,53	36,8	21,0	16,9	611	57,7	3,33
2	Івано-Франківська	1,603	68,41	77,76	38,6	17,9	18,9	582	99,2	2,30
	Львівська	1,552	68,37	78,07	39,2	16,8	19,4	567	116,4	3,61
	Тернопільська	1,475	68,69	78,39	39,8	16,8	20,7	600	77,9	2,29
	Чернівецька	1,630	68,61	77,63	38,5	17,8	19,1	585	112,1	1,34
3	Вінницька	1,530	66,89	76,81	41,0	16,0	23,0	640	61,4	4,39
	Житомирська	1,680	64,00	75,11	40,2	16,9	21,7	629	42,5	4,94
	Кіровоградська	1,573	64,80	74,80	41,4	15,3	23,4	631	40,5	4,08
	Хмельницька	1,606	66,73	76,93	40,9	16,1	22,3	624	63,7	3,41
	Черкаська	1,378	66,92	76,59	42,0	14,4	24,1	625	60,7	3,46
	Чернігівська	1,374	64,66	76,12	43,0	13,8	25,4	646	33,8	5,29
4	Донецька	1,320	64,85	75,53	42,3	13,4	23,6	589	165,0	4,39
	Запорізька	1,432	66,46	76,49	41,5	14,4	22,4	582	65,7	4,51
	Луганська	1,295	65,62	75,82	42,3	13,1	23,1	568	84,6	4,42
	Полтавська	1,402	65,91	76,19	41,8	14,2	23,4	601	51,1	4,77
	Сумська	1,303	65,74	76,22	42,2	13,6	23,3	586	48,0	3,94
	Харківська	1,320	67,34	76,61	41,3	13,4	22,0	547	87,4	5,20
5	АР Крим	1,666	66,61	76,28	40,4	15,8	21,1	585	75,3	4,32
	Дніпропетровська	1,514	64,91	75,26	40,9	15,0	21,9	585	103,6	5,29
	Київська	1,640	65,24	75,44	40,3	15,9	21,1	588	61,2	4,66
	Миколаївська	1,545	65,00	75,06	40,3	15,7	21,0	578	47,7	4,08
	Одеська	1,652	65,93	74,67	39,5	16,4	20,3	579	71,9	5,52
	Херсонська	1,599	64,87	75,03	40,1	16,1	20,7	582	37,9	4,72

Джерело: авторські розрахунки та дані Державної служби статистики.

У четвертому кластері найнижчі сумарні коефіцієнти народжуваності і найбільший середній вік населення, біля 14 % населення — діти, 23 % — старші покоління. У даних областях найскладніша демографічна ситуація (Донецька, Запорізька, Луганська, Полтавська, Сумська та Харківська області).

У п'ятому кластері в цілому показники наближені до загальнодержавних. Варто вказати, що сумарні коефіцієнти народжуваності вищі за загальнодержавні, а середня очікувана тривалість життя при народженні найнижча в Україні.

У табл. 2 наведено загальні характеристики населення і територій кластерів на початок 2013 року.

Таблиця 2. Загальні характеристики населення і територій кластерів

Показники	Номер кластера				
	1	2	3	4	5
Територія кластера, тис. км ²	53,0	57,6	154,3	164,4	172,5
Частка території у загальній площі країни, %	8,8	9,5	25,6	27,2	28,6
Чисельність наявного населення, тис. осіб	3457,0	5902,4	7502,1	13687,6	11622,6
Питома вага чисельності населення кластера у загальній кількості населення, %	7,6	13,0	16,5	30,1	25,6
Середня густина населення, осіб/км ²	65,2	102,5	48,6	83,3	67,4
Частка міського населення, %	45,2	51,0	57,3	81,3	69,8

Джерело: авторські розрахунки за даними Державної служби статистики.

Варто зазначити, що кожний кластер є територією, яка об'єднує групу областей зі спільним географічним положенням (виключення Закарпатська та Київська області).

Класифікація для 2003 та 2008 року виконана аналогічно. У ці роки оптимальним є розбиття також на п'ять кластерів. У табл. 3 наведені результати класифікації.

Таблиця 3. Склад кластерів у 2003, 2008 та 2013 рр.

Номер кластера	2003	2008	2013
1	Волинська	Волинська	Волинська
	Закарпатська	Закарпатська	Закарпатська
	Рівненська	Рівненська	Рівненська
2	Івано-Франківська	Івано-Франківська	Івано-Франківська
	Львівська	Львівська	Львівська
	Тернопільська	Тернопільська	Тернопільська
	Чернівецька	Чернівецька	Чернівецька
3	Вінницька	Вінницька	Вінницька
	Житомирська	Житомирська	Житомирська
	Кіровоградська	Кіровоградська	Кіровоградська
	Полтавська	Полтавська	Хмельницька
	Сумська	Сумська	Черкаська
	Хмельницька	Хмельницька	Чернігівська
	Черкаська	Черкаська	
	Чернігівська	Чернігівська	
4	АР Крим	АР Крим	Донецька
	Дніпропетровська	Донецька	Запорізька
	Донецька	Запорізька	Луганська
	Запорізька	Луганська	Полтавська
	Київська	Харківська	Сумська
	Луганська		Харківська
	Харківська		
5	Миколаївська	Дніпропетровська	АР Крим
	Одеська	Київська	Дніпропетровська
	Херсонська	Миколаївська	Київська
		Одеська	Миколаївська
		Херсонська	Одеська
			Херсонська

Джерело: авторські розрахунки.

За період з 2003 р. до 2013 р. склад першого та другого кластерів не змінився (рис. 4, 5).

Третій, четвертий та п'ятий кластери зазнали змін. З третього до четвертого перейшли Полтавська та Сумська області, з четвертого до п'ятого — Автономна республіка Крим, Дніпропетровська та Київська області. Привертає увагу положення Київської області як у 2003 році, так і у 2013 році. У 2003 році вона була у кластері, де були переважно східні області, а у 2013 році — «перейшла» до кластеру, де переважають південні. Можливо, це пояснюється тим, з у складі області не враховувався Київ, який є не тільки столицею, а також і обласним центром. З іншого боку, при проведенні дослідної кластеризації регіонів з урахуванням Києва завжди утворювався окремий кластер, який складався тільки з Києва. Зміна позиції Автономної республіки Крим виглядає природно. Для класифікації за методами кластерного аналізу використовується певний набір змінних. У нашому випадку це дев'ять змінних, які характеризують кожний регіон. При цьому кожна змінна по-різному впливає на результати класифікації, тобто на приналежність регіону до певного кластеру. Процедура кластерного аналізу не дає

Рис. 4. Результати кластеризації регіонів, 2003 р.

Побудова дискримінантних функцій по суті являє собою перехід від p -вимірного простору дискримінантних змінних до q -вимірного простору канонічних дискримінантних функцій. При цьому функції формуються таким чином, щоб середні значення кластерів відрізнялись найбільше. Кількість функцій визначається зі співвідношення: $q_{max} = \{p; m - 1\}$, де p — кількість змінних у моделі; m — кількість класів. За певних обставин кількість канонічних дискримінантних функцій може бути менша, ніж визначена за формулою.

Значення коефіцієнтів для першої канонічної дискримінантної функції розраховуються за умови забезпечення найбільшої відмінності середніх значень для різних класів. Коефіцієнти другої канонічної дискримінантної функції визначаються за тої ж умови з обмеженням: значення першої та другої функцій не повинні корелювати між собою. Таким саме чином визначаються і наступні функції, умова некорельованості розповсюджується на значення всіх попередньо визначених функцій.

У нашому випадку для побудови канонічних дискримінантних функцій ми застосували ті самі змінні, що і для побудови кластерів, та результати розбиття. Тобто, маємо дев'ять змінних та п'ять кластерів, відповідно кількість канонічних дискримінантних функцій дорівнюватиме чотирьом. Але при цьому виникає інше питання: чи всі функції є статистично значущими. Для визначення цього може бути застосовано декілька підходів: з використанням власного числа та коефіцієнту канонічної кореляції.

Значення власного числа отримано в результаті розрахунку коефіцієнтів кожної дискримінантної функції (табл. 4).

Таблиця 4. Власні значення та канонічна кореляція (2013 рік)

Канонічна функція	Власні значення	Пояснена дисперсія, %	Канонічна кореляція
1	16,532	62,9	0,971
2	6,204	23,6	0,928
3	3,157	12,0	0,871
4	0,380	1,4	0,525

Джерело: авторські розрахунки.

Самі власні значення безпосередньо не інтерпретуються. Проте їх порівняння дає змогу порівняти дискримінантні властивості функцій. Чим більше числове значення, тим кращі дискримінантні можливості. Так, власне значення першої функції у 2,7 рази перевищує власні значення другої функції, у 5,2 рази третьої та у 43,5 — четвертої. Згідно з відносними відсотковими значеннями, перша функція має 62,9 % загальних дискримінантних можливостей, а сумарно перші три — 98,6 %.

Іншим підходом до оцінки дискримінантної корисності функції є застосування коефіцієнта канонічної кореляції, який розраховується знову ж таки з використанням власного значення. Інтерпретація значення канонічного коефіцієнта кореляції аналогічна інтерпретації значень коефіцієнта кореляції Пірсона: він змінюється від 0 до 1 і чим більше його значення, тим більший взаємозв'язок. Цей коефіцієнт є мірою зв'язку між групами та дискримінантною функцією.

Значення коефіцієнта канонічної кореляції, яке дорівнює 0,971 (табл. 4) свідчить про сильний зв'язок між першою дискримінантною функцією та класами. Друга та третя функції мають також сильний зв'язок 0,928 та 0,871 відповідно. Четверта функція має середній зв'язок з класами.

Таким чином, можна зробити висновок, що розподіл сукупності областей на п'ять кластерів достатньо добре описується трьома дискримінантними функціями.

Зазначимо, що і за даними 2003 р. та 2008 р. картина аналогічна: перші три функції пояснюють 98,8 % та 97,6 % дисперсії відповідно. Значення коефіцієнтів канонічної кореляції у 2003 р. для чотирьох функцій дорівнює 0,965; 0,955; 0,862 та 0,493 відповідно, а у 2008 р. — 0,971; 0,904; 0,858 та 0,611.

Під час побудови канонічних дискримінантних функцій розраховуються три види коефіцієнтів: коефіцієнти дискримінантних функцій, стандартизовані дискримінантні коефіцієнти та структурні коефіцієнти.

Коефіцієнти дискримінантних функцій показують, як зміниться положення об'єкта у дискримінантному просторі за зміни

значення змінної на одиницю. Проте, нас цікавить не стільки положення конкретного об'єкта, скільки вплив змінної на значення дискримінантної функції та їх взаємозв'язок. З цією метою використовуються стандартизовані та структурні коефіцієнти.

Стандартизовані дискримінантні коефіцієнти дають інформацію щодо внеску кожної змінної у значення дискримінантної функції. Однак, використання стандартизованих коефіцієнтів має обмеження, обумовлене тим, що під час їх розрахунку одночасно враховується вплив усіх змінних. У тому випадку, коли змінні корельовані, стандартизовані коефіцієнти можуть бути меншими, ніж у випадку використання однієї змінної [8, с. 103].

Тому, виходячи з мети нашого дослідження, доцільно використовувати структурні коефіцієнти, які є коефіцієнтами парної кореляції між окремими змінними та дискримінантними функціями. Якщо значення структурного коефіцієнта велике (близьке до одиниці), це означає, що дискримінантна функція обумовлена значенням відповідної змінної; за малих значень коефіцієнта (близько нуля) взаємозв'язок між функцією та змінною відсутній. Для аналізу візьмемо як нижню межу значення структурного коефіцієнта 0,4 за абсолютним значенням. Це відповідає середній кореляції між значеннями ознак.

У табл. 5 всі комірки зі значеннями структурних коефіцієнтів понад 0,4, позначені сірим фоном. Аналіз даних свідчить, що найбільший зв'язок з дискримінантними функціями в усі роки, що аналізуються, мали такі змінні, як середній вік населення (x_4), питома вага осіб віком 60 років і старше (x_5) та питома вага дітей віком до 16 років (x_6). У 2013 році сильним був також зв'язок зі змінними сумарний коефіцієнт народжуваності (x_1) та демографічне навантаження на населення у віці 16—59 років (x_7). Зв'язок зі змінними середня очікувана тривалість життя чоловіків при народженні (x_2), середня очікувана тривалість життя жінок при народженні (x_3), щільність наявного населення (x_8) та частка території у загальній площі країни (x_9) був несильний або проявлявся одноразово. Таким чином можна зробити висновок, що найбільший вплив на дискримінацію і, відповідно, кластерізацію, постійно мали змінні, які характеризують вікову структуру населення (x_4 , x_5 та x_6). У 2013

році до них додався ще один показник, який відбиває співвідношення у віковій структурі демографічне навантаження на населення у віці 16—59 років (x_7). Крім того, зросло значення сумарного коефіцієнта народжуваності (x_8). Показники, які характеризують просторові параметри областей — щільність наявного населення (x_9) та частка території у загальній площі країни (x_{10}) — слабо впливають на дискримінацію. Слабкий вплив показників середньої очікуваної тривалості життя як чоловіків (x_2), так жінок (x_3) можна пояснити малою варіацією значень по областях. Це свідчить про необхідність подальшого дослідження доцільності їх використання для кластеризації.

Як зазначалось раніше, другою функцією дискримінантного аналізу є проведення класифікації нових об'єктів, тобто їх віднесення до вже визначених класів. У нашому випадку ми не маємо жодних нових об'єктів (у класифікації враховано усі області України). Проте, якщо здійснити процедуру класифікації для усіх 25 областей, можна порівняти віднесення області у певний кластер на підставі класифікаційних функцій зі знаходженням області у кластері за результатами кластерного аналізу. Відсоток областей, віднесених у той самий кластер, буде свідчити як про надійність дискримінантної моделі, так і про якість проведення кластерного аналізу з використанням дев'яти змінних.

Проведення повторної класифікації областей дало результат у 100 % за кожен з трьох років, для яких виконано кластерний аналіз. Тобто, за результатами дискримінантного аналізу всі області були віднесені у кластери, визначені за результатами кластерного аналізу. Це підтверджує високу надійність побудованих моделей.

Наше дослідження засвідчило можливість використання методів багатовимірної статистичного аналізу для демографічного районування. Проте, це не виключає необхідності змістовного аналізу отриманих результатів з точки зору однорідності демографічних процесів в областях, об'єднаних у один кластер, та відмінностей між кластерами.

Таблиця 5. Структурні коефіцієнти канонічних дискримінантних функцій

Канонічна функція	Зміна								
	x_1	x_2	x_3	x_4	x_5	x_6	x_7	x_8	x_9
2003 р.									
1	-0,2939	-0,3123	-0,1966	0,5801	-0,4522	0,4975	0,1962	-0,1675	0,2987
2	0,3054	0,4329	0,5325	-0,0769	0,3879	0,0955	0,4893	-0,0701	-0,3126
3	-0,6404	0,2331	0,4366	0,6327	-0,7298	0,5124	-0,0428	0,4025	0,0078
4	0,6036	-0,0659	-0,0281	-0,0968	0,2956	0,0585	0,3330	-0,0882	0,1377
2008 р.									
1	0,2391	0,1864	0,3337	-0,4214	0,5040	-0,2805	0,2102	0,0633	-0,3609
2	0,2257	0,1370	-0,1662	-0,5721	0,1629	-0,7438	-0,7024	0,2934	-0,0651
3	-0,7271	0,3542	0,3841	0,6495	-0,7635	0,4757	-0,2578	0,3613	-0,0667
4	-0,2866	-0,2735	-0,3167	0,0647	-0,2785	-0,0077	-0,3258	-0,0359	0,3179
2013 р.									
1	-0,4149	-0,2390	-0,1964	0,6279	0,6010	-0,6989	0,0291	-0,0683	0,3384
2	-0,4485	0,2703	0,2513	0,1286	-0,0284	-0,4037	-0,6083	0,2546	-0,0908
3	0,5380	-0,3284	-0,5126	-0,5229	-0,6453	0,4112	-0,5044	-0,0350	0,2781
4	0,5114	0,2465	0,0583	-0,4783	-0,3355	0,4130	-0,0281	-0,0634	-0,0278

Джерело: авторські розрахунки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Лібанова Е.М.* Демографічний прогноз: що очікувати українцям до 2050 року? / Лібанова Е.М., Курило І.О. ; НАН України. Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи // Урядовий кур'єр. — 2012.— №18. — С. 2—3.
2. *Демографічна криза в Україні. Проблеми дослідження, витоки, складові, напрями протидії* / НАН України. Інститут економіки ; за ред. В. Стешенко. — К., 2001. — 560 с.
3. *Бегун С.І.* Кластерний аналіз відтворення населення України // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. — 2010. — С. 87—90.
4. *Феленчак Ю.* Застосування кластерного аналізу в дослідженнях ризиків демографічних втрат: місто, регіон, держава / Феленчак Ю. // Схід. Спецвипуск. — 2011. — Вип. 1 (108). — С. 178—182.
5. *Прищук Н.* Демографічне районування західного пограниччя України та регіональний аналіз демографічних втрат / Прищук Н. // Вісник Львівського національного університету імені Івана Франка. — 2006. — Вип. 33. — С. 333—343.
6. *Мандель И.Д.* Кластерный анализ / Мандель И.Д. — М. : Финансы и статистика, 1968. — 176 с.
7. *Сошникова Л.А.* Многомерный статистический анализ в экономике : Учеб. пособие для вузов / Сошникова Л.А., Тамашевич В.Н., Уебе Г., Шефер М. ; Под ред. проф. В.Н. Тамашевича. — М. : ЮНИТИ-ДАНА, 1999. — 598 с.
8. *Факторный, дискриминантный и кластерный анализ* / [Дж.-О. Ким, Ч. У. Мюллер, У. Р. Клекка и др.]. — М. : Финансы и статистика, 1989. — 215 с.
9. *Єріна А.М.* Статистичне моделювання та прогнозування : підручник / А.М. Єріна, Д.Л. Єрін. — К. : КНЕУ, 2014. — 348 с.
10. *Бююль А.* SPSS: Искусство обработки информации. Анализ статистических данных и восстановление скрытых закономерностей : Пер. с нем. / Бююль А., Цефель П. — СПб.-М.-К. : ДиаСофт, 2005. — 594 с.

ПІСЛЯМОВА

Прийняття ООН у 2000 році на Саміті тисячоліття Цілей Розвитку Тисячоліття реально змінило пріоритети як у міжнародному, так і у національному розвитку: пріоритет суто економічного зростання поступився пріоритету соціального розвитку. Нова парадигма людського прогресу передбачає перехід від пріоритету економічного зростання до пріоритету розвитку людини в інтересах людини та її власними силами, що забезпечується політичною свободою, правами людини, суспільною повагою до особистості, здоровим довкіллям.

Це потребує зміни державної соціально-економічної стратегії, та, як наслідок, відповідного наукового та інформаційного забезпечення. Соціальний розвиток суспільства неможливий без розвитку конкретної людини, що на рівні окремої держави визначається як людський розвиток.

Людський розвиток є багатогранним поняттям, яке включає до себе і характеристики демографічного процесу. Демографічні складові людського розвитку всебічно досліджені у монографії. Дослідження народжуваності, смертності, міграції, шлюбно-сімейних відносин, а також взаємозв'язку освітніх та демографічних процесів та визначення демографічних районів забезпечило всебічність та комплексність дослідження демографічної компоненти людського розвитку. Проведений аналіз, виявлені проблеми та пропозиції щодо їх вирішення сприятимуть прискоренню соціального розвитку країни.

Наукове видання

НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ
ДЕМОГРАФІЧНІ СКЛАДОВІ ЛЮДСЬКОГО РОЗВИТКУ

За редакцією доктора економічних наук,
старшого наукового співробітника О.М. Гладуна

Літературний редактор:
Радченко Анна Ігорівна

Комп'ютерна верстка та дизайн обкладинки:
Н. Тілікіна

Затверджено до друку Вченою радою Інституту демографії
та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України
(протокол №10 від 26 червня 2015 року).

Підп. до друку 13.02.2015 р. Формат 60х84/16
Папір офсетний. Друк цифровий. Обл. вид.арк. 14,18. Ум. друк. арк. 15,2
Наклад 300 прим. Замовл. № 317

Видавець та виготівник «Сочінський»
20300, м. Умань, вул. Тищика, 18/19
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 2521 від 08.06.2006.
тел. (04744) 4-64-88, 4-67-77, (067) 104-64-88
vizavi-print.jimdo.com
e-mail: vizavi08@mail.ru